

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला : ८

महाराजा सयाजीराव आणि कृष्णराव अर्जुन केळुसकर

सुरक्षा घोंगडे

महाराजा सयाजीराव गायकवाड संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,

११५ म. गांधीनगर, औरंगाबाद - ४३१००५ मो. : ९८८१७४५६०४

Email : sayajiraogsps@gmail.com / www.sayajiraogaekwad.com

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला : ८

महाराजा सयाजीराव
आणि
कृष्णराव अर्जुन केळुसकर

सुरक्षा घोंगडे

महाराजा सयाजीराव आणि
कृष्णाराव अर्जुन केळुसकर
इतिहास

सुरक्षा घोंगडे

●
प्रकाशन क्रमांक - २८

पहिली आवृत्ती - २०२१

●
प्रकाशक

बाबा भंड

सचिव

महाराजा सयाजीराव गायकवाड

संशोधन-प्रशिक्षण संस्था

११५, म. गांधीनगर

औरंगाबाद - ४३१ ००५

Email : baba.bhand@gmail.com

sayajiraogsps@gmail.com

संपर्क : (०२४०) २३३२६९२

९८८१७४५६०४

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला : ई-बुक
संपादक : दिनेश पाटील

●
लेखक : सुरक्षा घोंगडे

सकटे गल्ली,

मोहरे, ता. पन्हाळा,

जि. कोल्हापूर - ४१६११४

मो. ७५०७३९९०७२

●
मुद्रक : प्रिंटवेल इंटरनॅशनल प्रा.लि.

जी-१२, एमआयडीसी,

चिकलठाणा, औरंगाबाद

●
मुखपृष्ठ : महेश मोधे

●
वितरक : साकेत प्रकाशन प्रा. लि.

औरंगाबाद

●
किंमत : ६० रुपये

-
- मुंबई सार्वजनिक विश्वस्त अधिनियम, १९५० अन्वये
संस्था नोंदणी क्र. एफ - २४५९६ (औ) दि. १-१२-२०१६
 - या संशोधन-प्रकाशन प्रकल्पास दिलेली देणगी प्राप्तिकर कायद्याच्या
कलम ८०जी अंतर्गत सवलतीस पात्र
 - 12AA Reg.No - ITBA/EXM/S/12AA/2018-19/
101507596(1) - 14-02-2019
 - 80 G Reg. No - ITBA/EXM/S/80G/2019-20/
1018507877(1) - 30-09-2019

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला निर्मितीमागील भूमिका

महाराजा सयाजीराव गायकवाड हे फक्त आधुनिक भारतातील सगळ्यात प्रागतिक राजे होते असे नाही तर भारतासारख्या बहुसांस्कृतिक देशाचे 'बौद्धिक नेतृत्व'च ते करत होते. धर्म, जात, तत्त्वज्ञान, शिक्षण, दातृत्व, संशोधन, शेती, उद्योग, आरोग्य, क्रीडा, साहित्य, संस्कृती, ललित कला, प्राच्यविद्या, पुरातत्त्व, आंतरराष्ट्रीय संबंध, स्वातंत्र्यलढा इ. मानवी समाजाच्या सर्व अंगांना कवेत घेणाऱ्या क्षेत्रात त्यांनी निर्माण केलेले मानदंड आजही भारतासाठी आदर्श आहेत. त्यामुळे ते आधुनिक भारताचे निर्माते आणि म्हणूनच खरेखुरे 'महानायक' सुद्धा आहेत.

महापुरुषांचे चिंतन हे फक्त इतिहासाच्या स्वप्नरंजनासाठी किंवा इतिहासाचा पोकळ अभिमान बाळगण्यासाठी करायचे नसते. आपल्या समकालीन जगण्यातील समस्यांची उत्तरे शोधण्यासाठी, आपला जीवनसंघर्ष सकारात्मक करण्यासाठी सुद्धा या महापुरुषांचे पुनर्वाचन आवश्यक असते. इतिहास जितका वस्तुनिष्ठपणे आपण वर्तमानाशी जोडू शकतो तितका आपल्या समाजाचा भविष्यवेध आपल्याला अचूकपणे घेता येईल.

महाराजा सयाजीरावांचा 'उदोउदो' करण्यासाठी महाराजा सयाजीराव ज्ञानमालेची निर्मिती केलेली नाही. आजच्या आपल्या धार्मिक आणि जातीय संघर्षावर, शेती-उद्योगातील संकटांवर मात करण्यासाठी तसेच समाज म्हणून आपल्यातील 'विसंवाद' कमी करून 'सुसंवाद' वाढवण्याच्या व्यापक भूमिकेतून ही महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला आकाराला आली. या निमित्ताने आपला तुटलेला इतिहास 'जोडून' वाचण्याची आणि त्यातून संवादाचे पूल उभारण्याची प्रेरणा सर्वांना मिळेल एवढे मात्र नक्की.

पहिल्या टप्प्यात साठ ई-बुक झाले आहेत.

दिनेश पाटील

संपादक

महाराजा सयाजीराव
ज्ञानमाला ई बुक प्रकल्प

बाबा भांड

सचिव

महाराजा सयाजीराव गायकवाड
सं. आणि प्र. संस्था, औरंगाबाद

महाराजा सयाजीराव
आणि
कृष्णराव अर्जुन केळुसकर

८३ ६०

बहुजनांच्या इतिहासातील 'शापित' महात्म्यांच्या यादीतील महाराजा सयाजीराव, गंगारामभाऊ म्हस्के, खासेराव जाधव, विठ्ठल रामजी शिंदे, डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्याप्रमाणेच कृष्णराव अर्जुन केळुसकर हेसुद्धा बहुजन प्रबोधनाचे नायक झाले नाहीत. आपल्या व्यक्तिपूजक समाजात 'शिवराय-फुले-शाहू-आंबेडकर' ही चौकट अकारण आपण निर्माण केली. कारण त्यामुळे शिवरायांपासून आंबेडकरांपर्यंत समाजपरिवर्तक परंपरेतील असंख्य दुवे अलक्षित राहिले. याचा नकारात्मक परिणाम आज आपण अनुभवत आहोत. आजच्या मराठा आरक्षणाच्या चर्चेच्या पार्श्वभूमीवर विचार करता आरक्षण आंदोलनाने फक्त राजर्षी शाहू नायक म्हणून स्वीकारले. परंतु महाराजा सयाजीराव, गंगारामभाऊ म्हस्के, खासेराव जाधव यांचे मराठ्यांच्या उत्कर्षातील योगदान शाहू कार्याच्या अगोदरचे आणि शाहू कार्यापेक्षा कितीतरी भरीव असूनसुद्धा त्याची

पुसटशी कल्पनासुद्धा सामान्य मराठेच काय मराठा जातीतील बुद्धिजीवींनाही नाही. डॉ. पंजाबराव देशमुखामुळे कुणबी-मराठा आरक्षणाचा लाभ मराठ्यांना मिळाला. परंतु त्यांचे नावसुद्धा मराठा आरक्षणाच्या आंदोलनात कोण घेताना दिसत नाही.

कृष्णराव अर्जुन केळुसकर हे मराठा जातीतील आधुनिक काळातील पहिल्या पिढीतील प्रचंड क्षमता असणारे संशोधक-लेखक होते. शिवराय, तुकाराम आणि बुद्ध यांचे पहिले वस्तुनिष्ठ चरित्र लिहिण्याचा मान त्यांच्याकडे जातो एवढेच आपल्याला त्यांच्याबद्दल माहीत असते. परंतु उपनिषदांचे थेट संस्कृतमधून मराठीत भाषांतर करणारे ते पहिले ब्राह्मणेतर आहेत हा इतिहास आपल्याला माहीत नसतो. सत्यशोधक चळवळीच्या परंपरेतील पहिल्या पिढीतील कार्यकर्ते-नेते असूनही सत्यशोधक चळवळीच्या इतिहासातही त्या अंगाने त्यांची दखल घेतली जात नाही. टिळकांनी गीतारहस्य लिहिण्याअगोदर २० वर्षे केळुसकरांचा गीतेवरील टीकाग्रंथ प्रकाशित झाला होता. आपल्या परंपरेतील हा प्रेरणादायी आणि जोमदार 'धागा' आपण सोडल्यामुळे आपल्या बौद्धिक आत्मविश्वासावर याचा नकारात्मक परिणाम झाला. या पार्श्वभूमीवर केळुसकरांना पहिले पुस्तक लिहिण्याची प्रेरणा आणि संधी देणारे महाराजा सयाजीराव आणि केळुसकर यांचे नाते समजून घेणे उद्बोधक ठरेल.

अल्पपरिचय

कृष्णराव अर्जुन केळुसकर यांचा जन्म २० ऑगस्ट १८६० रोजी वेंगुर्ले तालुक्यातील केळूस या गावी कुणबी-मराठा जातीत झाला. केळुसकरांचे वडील तरुणपणी कोकणातील दशावतारी नाटक मंडळीत काम करत. त्यावेळी वाडीच्या खेमसावंतांशी वैर असणाऱ्या फोंड सावंतांनी केळुसकरांचे वडील आणि त्यांच्या मित्रांना करमणुकीसाठी पळवून नेले. या बंडखोरांच्या तावडीतून सुटल्यानंतर ते सावंतवाडीच्या राजवाड्यावर नोकरीस राहिले. तेथून सरकारी कामानिमित्त बेळगावला गेले असता ते तेथेच पोलिसात भरती झाले. या नोकरीदरम्यान एका मामलेदारास मोठ्या आजारातून बरे केल्यामुळे त्याने केळुसकरांच्या वडिलांना 'ते मुंबईला आल्यास चांगली नोकरी मिळवून देण्याचे' वचन दिले. त्यानुसार ते मुंबईला गेले. वयाच्या दुसऱ्या वर्षापासून सुमारे ४ वर्षे कृष्णरावांचे वडिलांच्या नोकरीनिमित्ताने मुंबईत वास्तव्य होते. वडिलांनी मुंबईतील नोकरीचा राजीनामा दिल्यानंतर केळुसकर कुटुंबीय केळूस या मूळ गावी आले.

केळूसला आल्यानंतर कृष्णरावांना सावंतवाडीच्या शाळेत घालण्यात आले. तेव्हा त्यांना एका नातेवाईकाकडे ठेवण्यात आले होते. नातेवाईकाच्या शेजारी राहणाऱ्या शेणवी कुटुंबाच्या घरी कृष्णराव सतत जात असत. त्यावेळचा एक प्रसंग केळुसकरांनी आपल्या आत्मचरित्रात वर्णिला आहे. केळुसकर लिहितात, "त्यांच्या घरी पोथ्या वाचण्याचा प्रघात असे. या

पोश्या ऐकावयास जाऊन बसण्यास मी मुळी कधी चुकवत नसे. पोश्यांचा चौरंग झाडून ठेवण्याचे व दिवा लावण्याचे काम मी मोठ्या तत्परतेने करित असे. ही माझी सेवा त्यांना फार आवडत असे. गुरुचरित्र वाचू लागले म्हणजे मला ते ऐकावयास बसू देत नसत; कारण ते शूद्रांच्या कानी पडू नये अशी त्यांची भोळी समजूत होती.” वयाच्या १०-१२ व्या वर्षी केळुसकरांना जातीय विषमतेचा आलेला हा पहिला अनुभव त्यांच्या भावी वाटचालीत महत्त्वाचा ठरला असावा असे त्यांच्या जीवनप्रवासावरून म्हणता येईल.

काही दिवसानंतर कृष्णरावांचे वडील नोकरीनिमित्त मुंबईला परतल्यामुळे त्यांचे पुढील शिक्षण मुंबईतील इंग्रजी शाळेत जगन्नाथ शंकरशेठ यांच्या शिफारशीमुळे मोफत झाले. शंकरशेठ यांनी मोफत शिक्षणासाठी शिफारस करताना वर्गात पहिल्या पाच क्रमांकात राहण्याची अट कृष्णरावांना घातली होती. या इंग्रजी शाळेतील केशवराव नावाच्या एका ब्राह्मण शिक्षकांना कृष्णरावांच्या मोफत शिक्षणाची असूया वाटत असे. फक्त ब्राह्मणांच्या मुलांनाच मोफत शिक्षण मिळाले पाहिजे असे त्यांचे पालुपद असे.

एका महिन्यात आजारपणामुळे कृष्णराव शाळेला जाऊ शकले नाहीत. त्यामुळे त्यांचा क्रमांक बराच खाली गेला. त्यावेळी केशवरावांनी कृष्णरावांना संपूर्ण फी न भरल्यास शाळेतून काढून टाकण्याची धमकी दिली. त्यावेळचा प्रसंग सांगताना केळुसकर

लिहितात, “दुसऱ्या दिवशी वडील कामावर न जाता माड्या शाळेत आले आणि केशवरावांकडे गयावया करू लागले. तरी तो कठोर गृहस्थ बिलकूल नरम न होता म्हणू लागला की, तुम्हा कुणबटांना कोणी सांगितले आहे इंग्रजी शिकायला? फी देण्याचे सामर्थ्य नसेल, तर याला कसलातरी धंदा शिकावयास ठेवा.” पहिल्या अनुभवाप्रमाणेच शालेय जीवनातील हा दुसरा अनुभव मनोधैर्य खच्ची करणारा होता. परंतु केळुसकरांनी ज्या चिकाटीने पुढील जीवनात संघर्ष केला तो पाहता जातीय दुय्यमत्वाचा हा अनुभव त्यांना जातीद्वेषाकडे घेऊन गेला नाही तर जातिभेद निर्मूलनाच्या रचनात्मक कामाकडे घेऊन गेला असेच म्हणावे लागेल.

१८८१ साली मुंबईच्या विल्सन हायस्कूलमधून ते मॅट्रिक झाले. त्यानंतर त्यांनी इस्त्रायली शाळेमध्ये चार वर्षे शिक्षकाची नोकरी केली. १८८६ पासून केळुसकरांनी विल्सन हायस्कूलमध्ये अध्यापक म्हणून इमानदारीने नोकरी केली. गरीब, निराश्रित आणि होतकरू विद्यार्थ्यांना फी सवलत मिळविण्यासाठी केळुसकर सतत प्रयत्नशील होते. गरीब विद्यार्थ्यांच्या आर्थिक व इतर शैक्षणिक अडचणी दूर करण्यासाठी श्रीमंत लोकांना भेटून विनंती करत राहणे हा केळुसकरांचा जणू दिनक्रमच झाला होता. त्यांच्या या प्रयत्नांचा लाभ झालेल्या असंख्य विद्यार्थ्यांमध्ये डॉ. आंबेडकर हे एक होते. केळुसकरांनी इंग्लंड, जर्मनी व अमेरिका या देशांतील शिक्षण पद्धतींचा तुलनात्मक अभ्यास केला होता.

त्यांच्या या व्यासंगाचा तत्कालीन अनेक शाळांनी मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करून घेतला.

ख्रिश्चन मुख्याध्यापकांना मराठी व संस्कृत शिकवले

केळुसकर विल्सन हायस्कूलमध्ये शिक्षक म्हणून कार्यरत असताना डॉ. मॅकनिकल नावाच्या ख्रिश्चन मुख्याध्यापकांना मराठी व संस्कृत भाषाशिकण्याची इच्छा होती. तेव्हा केळुसकरांनी सुरुवातीला मॅकनिकल यांना मराठी भाषा शिकवली. मराठीमध्ये गती आल्यानंतर मॅकनिकल यांनी संस्कृतवर लक्ष केंद्रित केले. काळे नावाच्या शिक्षकांनी मॅट्रिकच्या वर्गापर्यंतचे संस्कृत शिकण्यास दोन वर्षे लागतील असे मॅकनिकल यांना सांगितले. तेव्हा केळुसकरांनी त्यांना अवघ्या ३ महिन्यांत संस्कृत व्याकरण आणि बोलण्याइतपत संस्कृत शिकविले. ३ महिन्यांनंतर मॅट्रिकच्या वर्गापर्यंतचे संस्कृत आपल्याला येत असल्याचे मॅकनिकल यांनी काळेंना सांगितले असता त्यांचा यावर विश्वास बसला नाही.

सत्यशोधक केळुसकर

नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या 'दीनबंधू' साप्ताहिकात केळुसकरांचे लेख सातत्याने प्रकाशित होत. त्याचबरोबर सत्यशोधक समाजाच्या सभांमध्ये केळुसकरांनी केलेल्या भाषणांचा सारांशदेखील 'दीनबंधू'मध्ये प्रकाशित होत असे. नीतिप्रसारक मंडळीच्या साप्ताहिक सभेत केळुसकर विविध विषयांवर भाषणे करत. नीतिप्रसारक मंडळीत सलग

१३ वर्षे भाषणे केल्यामुळे आकस्मिकपणे कोणत्याही विषयावर बोलण्याची आपली तयारी झाल्याचे केळुसकरांनी आपल्या आत्मचरित्रात नमूद केले आहे. ‘दीनबंधू’प्रमाणेच ‘सुबोधपत्रिका’, ‘सुबोधप्रकाश’, ‘शेतकऱ्यांचा कैवारी’ इत्यादी साप्ताहिकांत केळुसकरांचे विचारप्रवर्तक लेख प्रसिद्ध होत होते. त्यापैकी एक लेख ‘राजकीय ऋषी’ मामा परमानंद यांनी वाचला. तो लेख वामन मोडकांनी लिहिल्याचा समज झाल्यामुळे मामा परमानंदांनी केळुसकरांऐवजी मोडकांचे अभिनंदन केले.

१८८७ मध्ये मुंबईच्या हेमंत व्याख्यानमालेत रावबहादूर वामन आबाजी मोडक यांचे व्याख्यान झाले. या व्याख्यानावर केळुसकरांनी ‘इंदूप्रकाश’मध्ये लेख लिहून मुद्देसूद व सडेतोड टीका केली. केळुसकरांचा हा लेख प्रसिद्ध झाल्यानंतर दोन दिवसांनी विनायक कोंडदेव ओक, पेठे, इंदूप्रकाशचे शंकर पांडुरंग पंडित इ. मित्रमंडळी बोलत बसली असता केळुसकर तेथे गेले. तेव्हा केळुसकरांच्या इंदूप्रकाशमधील लेखाची प्रशंसा करताना शंकर पंडित म्हणाले, “मराठा असून कसे चांगले लिहितो.” पंडितांनी केळुसकरांची केलेली ही प्रशंसा विनायक ओक यांना आवडली नसावी. विनायक ओक तोऱ्यात उत्तरले, “जरी हा मराठा असला तरी ब्राह्मणांशिवाय इतरांना शुद्ध मराठी लिहिता येणार नाही. धार्मिक विषय तर त्यांना समजणेच शक्य नाही.”

भारतीय ज्ञानव्यवस्थेत संस्कृत भाषेच्या माध्यमातून ब्राह्मणांनी ज्ञानव्यवस्था आपल्या ताब्यात ठेवल्यामुळे दोन-अडीच हजार वर्षे ते हिंदू समाजव्यवस्थेवर सत्ता गाजवत आले. ब्रिटिश काळात त्यांच्या या दीर्घ परंपरेला हादरे बसण्यास सुरुवात झाली. या कालखंडातील पहिल्या टप्प्यातील हा अनुभव, परंपरा पाहता स्वाभाविक म्हणावा लागेल. त्याचप्रमाणे ब्राह्मणी अहंकार आणि तुच्छतावाद याचाही तो प्रातिनिधिक हुंकार म्हणून विचारात घ्यावा लागेल. आपल्याला मिळालेली ही वागणूक पुढे १२ वर्षांनंतर १८९९ मध्ये मूळ संस्कृत ग्रंथांवरून उपनिषदांचे निर्दोष भाषांतर करून कशी निरर्थक आहे हे केळुसकरांनी सिद्ध केले.

मराठा ऐक्येच्छू सभा

समाजातील मागास जातींच्या उन्नतीसाठी कृष्णराव केळुसकरांनी काशीनाथ कोरगावकर, विनायकराव दादाजी, माधवराव निगवेकर, डॉ. ल.ब. धारगळकर इ. मित्रांच्या सहकार्याने मे १८८७ मध्ये 'मराठा ऐक्येच्छू सभा' नावाची संस्था स्थापन केली. या संस्थेचा उद्देश पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करण्यात आला होता –

विद्येत मागासलेल्या मराठी भाषा बोलणाऱ्या हिंदू लोकांत म्हणजे मराठे, वाणी, भंडारी, कुणबी, तेलगु, आगरी, माळी, कोळी, वंजारी, शिंपी, तेली, गवळी, सुतार, लोहार, कुंभार, न्हावी वगैरे शेतकरी व कारागीर लोकांत –

- १) विद्येचा प्रसार करणे.
- २) त्यांच्यामध्ये असलेल्या वाईट चालीरीती सुधारण्याविषयी झटणे.
- ३) त्यांचे आर्थिक, राजकीय, इतर हितसंबंध व हक्क यांचा पुरस्कार करण्यास झटणे.

४) मागासलेल्या निरनिराळ्या जातीत परस्परांविषयी समता, प्रेम व ऐक्यभाव या वृत्ती वृद्धिंगत होतील असे करण्यास झटणे.

सत्यशोधक नारायण मेघाजी लोखंडे १८९० ते १८९५ अशी ५ वर्षे या संस्थेचे अध्यक्ष होते. 'मराठा ऐक्येच्छू सभा' ही सामान्य जनतेच्या उद्धारासाठी सत्यशोधक समाजानंतर निघालेली मुंबईतील दुसरी मोठी संस्था होती. या संस्थेच्या स्थापनेनंतर दुसऱ्याच वर्षी १७ जून १८८८ रोजी 'ब्राह्मण सभा' ही केवळ एका जातीच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न करणारी मुंबईतील पहिली संस्था स्थापन झाल्याचे निरीक्षण धनंजय कीरांनी नोंदवले आहे.

मराठा ऐक्येच्छू सभेच्या वतीने दरवर्षी शिवजयंती साजरी केली जात असे. या शिवजयंतीच्या कार्यक्रमासाठी लागणारे तेल पुरवण्याचे काम कित्येक वर्षे पिरजीभाई महंमद हा गृहस्थ करत असे. शिवजयंतीनिमित्त या संस्थेच्या वतीने शिवाजी महाराजांच्या चरित्रावर व्याख्याने आणि कीर्तनांचे आयोजन केले जाई. गरीब मुलांना शाळेची पुस्तके, शिष्यवृत्ती इ. च्या माध्यमातून शाळेत जाण्यासाठी उत्तेजन देण्याच्या हेतूने जुलै

१८९९ मध्ये मराठा ऐक्येच्छू सभेतर्फे 'विद्याप्रसारक मंडळी' नावाची उपसंस्था स्थापन करण्यात आली. केळुसकर या 'विद्याप्रसारक मंडळी'चे कार्यवाह होते.

मराठा रिलीफ कमिटी

ऑगस्ट १८९३ मध्ये मुंबईमध्ये हिंदू-मुस्लिम दंगल झाली. या दंगलीमध्ये दोन्ही धर्माचे अनेक गरीब लोक मारले गेले. मृत व्यक्तींच्या निराधार बायका-मुलांना मदत व्हावी व दोन्ही समाजात सलोखा निर्माण व्हावा या हेतूने २२ ऑगस्ट १८९४ रोजी 'मराठा रिलीफ कमिटी'ची स्थापना करण्यात आली. या कमिटीचे प्रमुख कार्यवाह म्हणून केळुसकरांची निवड करण्यात आली. या कमिटीच्या कार्यात केळुसकरांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

मराठा प्रॉव्हिडंट फंड

आर्थिकदृष्ट्या गरीब मराठा विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक मदत करण्यासाठी गोविंद कृष्णाजी दळवी यांनी सी.के.बोले यांच्या साहाय्याने फेब्रुवारी १८९५ मध्ये मराठा प्रॉव्हिडंट फंड संस्थेची स्थापना केली. संस्थेचे संस्थापक गोविंद दळवी हे विल्सन महाविद्यालयात शिकत असतानाच या संस्थेच्या स्थापनेसाठी प्रयत्न करीत होते. तेव्हापासून केळुसकर त्यांचे मार्गदर्शक आणि सल्लागार होते. पुढे केळुसकरांनी या संस्थेचे संचालकपद देखील भूषवले.

याचबरोबर केळुसकर 'धर्माजी रोकडे मोफत वाचनालय', 'नाईक मराठा मंडळ', 'नीतिप्रसारक मंडळ', 'सोशल सर्व्हिस लीग', 'आर्यन एक्सलशियर लीग', 'पिसाळ शेतकरी शाळा', 'सेवासदन सोसायटी' व 'अहिल्याबाई मोफत सूतिकागृह' या विविध संस्थांचे संस्थापक, मार्गदर्शक व सक्रिय कार्यकर्ते होते. यापैकी अनेक संस्थांचे नियम आणि ध्येयधोरणे केळुसकरांनी निश्चित केली होती.

संशोधक-लेखक केळुसकर

साथे हायस्कूल शिक्षक असणारे केळुसकर आयुष्यभर ज्ञानमार्गी राहिले. त्यांनी जे लेखन केले त्याची चर्चा आपण पुढे करणारच आहोत. परंतु लेखनाअगोदर त्यांनी स्वयंप्रेरणेने जोपासलेला चौफेर वाचन व्यासंग थक्क करणारा होता. व्यावहारिक जबाबदाऱ्या वगळता त्यांच्या आयुष्यातील प्रत्येक क्षण त्यांनी व्यासंगात घालवला. त्यामुळेच कीरांसारख्या आंतरराष्ट्रीय ख्यातीच्या चरित्रकाराने 'महाराष्ट्राचा उपेक्षित वाङ्मय महर्षी' अशा समर्पक शब्दात त्यांचे मूल्यमापन केले आहे. जात आणि धर्म ही चौकट खऱ्या अर्थाने ज्ञानमार्गी झाल्याशिवाय मोडता येत नाही. आज आपण जेव्हा त्यांच्या समग्र लेखनाचा विचार करतो तेव्हा त्यांच्यातील प्रखर वैज्ञानिक दृष्टी असणारा लेखक आपण अनुभवतो. हीच त्यांच्या संशोधन आणि लेखनाची खरी ताकद आहे.

आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावली मासिक

केळुसकरांचे स्नेही लक्ष्मण पांडुरंग नागवेकर यांनी १८९३ मध्ये 'आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावली' नावाचे मासिक सुरू केले. नागवेकरांनी या मासिकाच्या संपादकपदी कृष्णराव अर्जुन केळुसकरांची निवड केली. केळुसकर गुरुजींनी आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावलीमध्ये वेदांतावरील ग्रंथांची चिकित्सा करणारे अनेक लेख लिहिले.

इस्त्रायल साप्ताहिक

इस्त्रायली शाळेतील केळुसकरांचे वरिष्ठ हाईम साम्युएल केहिमकर हे 'इस्त्रायल' नावाचे साप्ताहिक चालवत. केहिमकर यांच्या ज्येष्ठ मुलाच्या मृत्यूनंतर त्यांनी केळुसकरांवर संपादकपदाची जबाबदारी सोपवली. लंडनहून प्रकाशित होणाऱ्या 'ज्यूरूश क्रॉनिकल' नावाच्या इंग्लिश साप्ताहिकातील लेखांचे मराठी भाषांतर केळुसकर या साप्ताहिकात प्रसिद्ध करत.

जगद्वृत्त साप्ताहिक

तत्कालीन मुंबई सरकारची परिपत्रके आणि निवेदने मराठीत प्रसिद्ध करण्यासाठी 'अँडव्होकेट ऑफ इंडिया' या इंग्रजी दैनिकाचे संपादक गॉर्डन यांनी सरकारी मदतीच्या साहाय्याने 'जगद्वृत्त' हे सोळा पानी साप्ताहिक सुरू केले. जगद्वृत्तचे संपादक केळुसकर होते. मुंबई सरकार या साप्ताहिकाच्या १५०० ते २००० प्रती विकत घेऊन सार्वजनिक संस्थांना मोफत वाटत असे.

‘जगद्वृत्त’ साप्ताहिकाचे संपादक म्हणून काम करत असताना केळुसकरांनी बहुजन समाजातील कर्त्या पुरुषांची जनतेला ओळख व्हावी आणि त्यांच्या चरित्रातून तरुणांना प्रेरणा मिळावी या उद्देशाने अनेक परिचयात्मक लेख लिहिले. त्यांचे हे लेखन समाजातील अनेक सुशिक्षितांना पटले नाही. याच दरम्यान ब्रिटिश अधिकारी जॅक्सन याची काही भारतीय क्रांतिकारकांनी हत्या केली. या प्रकरणात भूमिका मांडताना केळुसकरांनी अकारण ब्राह्मणांना दोष दिल्याचा ठपका त्यांच्यावर ठेवण्यात आला. यावेळी जगद्वृत्त साप्ताहिकाचे संस्थापक गॉर्डन यांनी केळुसकरांना ‘आपले वृत्तपत्र लोकांची नीती सुधारण्यासाठी नसून त्यांना केवळ वर्तमान कळविण्यासाठी आहे’ अशा शब्दात समज दिली. त्यामुळे १९१४ मध्ये केळुसकरांनी जगद्वृत्त साप्ताहिकाच्या संपादकपदाचा राजीनामा दिला.

केळुसकरांनी आपली ‘नीतिबोधमाला’ नावाची लेखमाला ‘जगद्वृत्त’ साप्ताहिकातून क्रमशः प्रकाशित केली. लहान मुलांना लहान बोधपर गोष्टी सांगून सदाचाराचा उपदेश करण्याच्या उद्देशाने केळुसकरांनी ही नीतिबोधमाला लिहिली होती. पुढे ती पुस्तकरूपाने ४ सुमनांमध्ये प्रसिद्ध झाली. त्यातील पहिले सुमन १९१४ साली प्रकाशित करण्यात आले. तर उर्वरित तीन सुमने १९१६ मध्ये प्रसिद्ध झाली. ही तीन सुमने केळुसकरांनी कृतज्ञतापूर्वक सयाजीराव महाराजांना अर्पण केली होती. ही ‘नीतिबोधमाला’ लहान मुलांसाठी होती. जानेवारी १९२९ मध्ये केळुसकरांनी ‘गोमंतक मराठा समाजा’च्या ‘समाजसुधारक’ या मासिकाचे पहिले संपादक म्हणून जबाबदारी स्वीकारली.

सुबोधपत्रिका

१८९०-९१ दरम्यान केळुसकरांनी सर्वत्र चर्चा सुरू असलेल्या विवाह संमती वय विधेयकाच्या बाजूने 'सुबोधपत्रिके'त दोन लेख लिहिले. या लेखात त्यांनी केलेली मांडणी बिनतोड होती. या लेखांमध्ये केळुसकरांच्या आरोग्यशास्त्र आणि समाजशास्त्र या विषयांच्या सूक्ष्म अभ्यासाची झलक पाहायला मिळाली. या लेखांबद्दल सयाजीराव महाराजांनी केळुसकरांचे कौतुक केले होते.

सुबोधपत्रिकेच्या नोव्हेंबर १८९१ च्या अंकात केळुसकरांनी लिहिलेला 'पाऊस पाडता येईल काय?' हा लेख त्यांचा विज्ञानवादी दृष्टिकोन अधोरेखित करतो. अमेरिकेत १८७४ पासून चाललेल्या कृत्रिम पावसाच्या प्रयोगाचा उल्लेख करून या लेखात केळुसकर लिहितात, "प्रथमतः पाऊस पाडण्याचा हा कृत्रिम उपाय निश्चित झाला पाहिजे आणि जो तसा लवकरच सत्यशोधकांच्या परिश्रमाने होवो अशी आमची मनापासून इच्छा आहे." केळुसकरांनी सत्यशोधकांना दिलेला हा सल्ला सत्यशोधकांनी ऐकला असता तर आजची सत्यशोधक-ब्राह्मणेतर चळवळ संकुचित झाली नसती. त्यांची ही मागणी भारतातील विज्ञान साक्षरता चळवळीची सुरुवात म्हणावी लागेल. कारण कृत्रिम पावसाचा प्रयोग करण्याची सूचना करणारे केळुसकर पहिले भारतीय ठरतात.

जानेवारी-फेब्रुवारी १८९२ मध्ये केळुसकरांनी 'सुबोधपत्रिके'त 'आमचे सुशिक्षित लोक अल्पायुषी का होतात?' या विषयावर तीन अभ्यासपूर्ण लेख लिहिले. या लेखात त्यांनी स्वच्छता, सात्विक आहार, नियमित व्यायाम, सातत्यपूर्ण काम आणि शुद्धाचार या बाबींमुळे व्यक्तीचे आयुष्य वाढत असल्याचे प्रतिपादन केले होते. पुढे दोन वर्षांनी १५ एप्रिल १८९४ रोजी न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांनी याच संदर्भात मुंबईच्या ग्रॅज्युएट्स असोसिएशनच्या कार्यक्रमात 'व्हाय ग्रॅज्युएट्स डाय यंग?' या विषयावर व्याख्यान दिले. रानडे हे भारतातील अग्रगण्य बुद्धिजीवी होते. विशेष म्हणजे ते ब्राह्मण होते. केळुसकरांनी लिहिलेल्या लेखानंतर २ वर्षांनी रानडेंनी याच विषयावर व्याख्यान द्यावे यातच आधुनिक भारताच्या प्रबोधन परंपरेच्या पुनर्भ्यासाची गरज लपली आहे.

सुबोधप्रकाश नियतकालिक

कृष्णराव अर्जुन केळुसकर हे नाव महाराष्ट्रालाच काय, पण इतिहास अभ्यासकांनाही फारसे परिचित नाही. परंतु मराठीतील गौतम बुद्ध, संत तुकाराम आणि शिवाजी महाराज यांची पहिली साधार आणि वस्तुनिष्ठ चरित्रे केळुसकरांनी लिहिली. केळुसकरांची जडणघडण सत्यशोधकी परंपरेत झाली होती. प्रार्थना समाजाचे कार्यकर्ते मोरो विठ्ठल वाळवेकर यांच्या 'सुबोधप्रकाश' या नियतकालिकात केळुसकरांनी थॉमस पेनच्या 'राईट्स ऑफ मॅन' या महात्मा फुलेंवर सर्वात जास्त

प्रभाव असणाऱ्या ग्रंथाचा केलेला मराठी अनुवाद क्रमशः प्रकाशित झाला. महात्मा फुलेंवर या ग्रंथाचा सर्वाधिक प्रभाव होता असे फुलेवादी परंपरा गेली ६० वर्षे आपल्याला सांगत आली. परंतु या ग्रंथाचा मराठी अनुवाद करण्याची 'बुद्धी' मात्र तिला झाली नाही. या पार्श्वभूमीवर १८९३ पूर्वी महात्मा फुलेंच्या १८९० मधील मृत्यूच्या पार्श्वभूमीवर केळुसकरांनी केलेला हा अनुवाद महत्त्वाचा होता. परंतु आपण फुलेंच्या पलीकडची फुले परंपरा स्वीकारली नाही आणि तिच्याशी जोडून घेऊन ती उन्नत करण्याचा प्रयत्नही केला नाही. हेच केळुसकरांबाबतच्या आपल्या अज्ञानातून प्रतीत होते.

फ्रान्सचा जुना इतिहास

१८९३ मध्ये सयाजीराव महाराजांनी 'द स्टोरी ऑफ नेशन' या इंग्रजीतील इतिहास मालेचा अनुवाद करण्याचा मोठा प्रकल्प आखला. महाराजांनी या मालेतील बारा ग्रंथांचे भाषांतर करण्याची जबाबदारी मोठमोठ्या विद्वानांवर सोपविली. यावेळी रामचंद्र विठोबा धामणस्कर हे बडोद्यात दिवाण होते. धामणस्कर आणि केळुसकर यांच्याशी शेठ व्यंकय्या अय्यावारू यांचे मैत्रीचे संबंध होते. अय्यावारू यांनी धामणस्करांकडे सयाजीराव महाराज भाषांतरासाठी जी पुस्तके देत आहेत त्यापैकी एक पुस्तक केळुसकरांना भाषांतर करण्यास देण्यासाठी प्रयत्न करण्याची विनंती केली.

धामणस्करांना केळुसकरांची लेखणी चांगली परिचित होती. त्याचबरोबर धामणस्करांचा आणि केळुसकरांचा ‘भूतांच्या अस्तित्वा’बाबत रामय्या शेठ यांच्या घरी वाद झाला होता. त्या वादामध्ये केळुसकरांनी नास्तिकपक्ष उत्तम प्रकारे मांडला होता. धामणस्करांनी सयाजीराव महाराजांना केळुसकरांचा हा किस्सा सांगितला. त्यावरून सयाजीरावांनी केळुसकरांना आपल्या भेटीस बोलवण्यास सांगितले. सयाजीराव आणि केळुसकर यांच्यातील ही भेट मुंबई येथे झाली. त्यावेळी महाराजांनी केळुसकरांची परीक्षा घेतली. चतुरस्र वाचनामुळे सयाजीरावांच्या या परीक्षेत केळुसकर पास झाले.

महाराजांनी केळुसकरांना ‘द स्टोरी ऑफ नेशन’ या इतिहास मालेतील ‘फ्रान्सचा जुना इतिहास’ या पुस्तकाचे भाषांतर करण्याची संधी दिली. या प्रकल्पातील बारा ग्रंथांच्या अनुवादापैकी केळुसकरांनी केलेला ‘फ्रान्सचा जुना इतिहास’ या पुस्तकाचा अनुवाद सर्वात उत्तम ठरला. त्यामुळे त्यांना विशेष पारितोषिक देऊन सन्मानित करण्यात आले. केळुसकरांचा हा पहिला ग्रंथ बडोदा सरकारने प्रकाशित केला होता. अशा प्रकारे इतिहास लेखक केळुसकरांचा पाया बडोद्यातच घातला गेला. महाराजांशी भेट घालून देणाऱ्या धामणस्करांसंदर्भात केळुसकर लिहितात, “त्या दयाळू साहेबांनी महाराजांकडे माझ्या योग्यतेसंबंधाने बोलून मला बारा ग्रंथांपैकी एक देण्याविषयी भलावण केली. हा त्यांचा माझ्यावर मोठा उपकार झाला

आणि ग्रंथ लिहिण्याचे काम ब्राह्मणांनाच चांगले येते असा जरी सामान्यतः समज होता तरी मला हे काम दिले आणि माझी ग्रंथकारांमध्ये गणना होण्याचा योग आणून दिला. याबद्दल त्या थोर महाराजांचा मी आमरण आभारी झालो.”

केळुसकरांकडून महाराष्ट्राची जी लेखनसेवा झाली ती महाराष्ट्रासारख्या ‘पुरोगामी’ राज्यात आजअखेर अज्ञात कशी काय राहिली याचे आश्चर्य वाटते. विशेष म्हणजे यशवंतराव चव्हाणांनी महाराष्ट्र राज्य स्थापनेनंतर लगेचच मराठी भाषेला ज्ञानभाषा करण्यासाठी लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या नेतृत्वाखाली मराठी विश्वकोश मंडळाची स्थापना केली. या मंडळाने प्रकाशित केलेल्या विश्वकोशातही शिवाजी महाराजांचे पहिले आणि विश्वसनीय मराठी चरित्र लिहिणाऱ्या केळुसकरांच्या संदर्भातील नोंद सोडा, केळुसकरांचा साधा उल्लेखही नाही ही महाराष्ट्रासाठी वेदनादायी बाब आहे.

‘फ्रान्सचा जुना इतिहास’ या ग्रंथाचे भाषांतर सहा महिन्यांत पूर्ण करण्याचा करार होता. केळुसकरांनी हा सहा महिन्यांचा कालावधी वाढवून नऊ महिन्याचा करून घेतला. याचे कारण म्हणजे, केळुसकरांप्रमाणेच त्यांचे मित्र सिमिअन बेन्जामिन यांना दिवाणांच्या शिफारशीवरून सयाजीरावांनी ‘मार्कस् ऑरेलिसची बोधवचने’ भाषांतरित करण्याचे काम दिले होते. बेन्जामिन यांनी केळुसकरांकडून या ग्रंथाच्या भाषांतरास मदत करण्याचे वचन घेतले होते. दोन्ही पुस्तकांचा अनुवाद करण्यास

सहा महिन्याचा कालावधी पुरेसा नसल्याने केळुसकरांना आणखी तीन महिन्याची मुदत बडोदे सरकारकडून मागून घ्यावी लागली होती.

मूळ संस्कृत ग्रंथांवरून उपनिषदांचे भाषांतर करणारे पहिले ब्राह्मणेतर

मॅक्स मुल्लरने स्वतः केलेली बारा उपनिषदांची भाषांतरे 'सेक्रेड बुक्स ऑफ दी ईस्ट' या इंग्रजी ग्रंथमालेतील पहिल्या व पंधराव्या अशा दोन ग्रंथांद्वारे प्रसिद्ध केली होती. या इंग्रजी ग्रंथांचे मराठी भाषांतर प्रसिद्ध करण्याची सयाजीरावांची इच्छा होती. भाषांतराचे हे काम करण्यासाठी कोणी तयार आहे का हे पाहण्यासाठी जाहिरात देण्याची सूचना सयाजीरावांनी विद्याधिकाऱ्यांना केली. याचवेळी जाहिरात देण्यापूर्वी यापैकी एखादे काम करण्यास केळुसकर तयार आहेत का याची चाचपणीदेखील करण्याची सूचना महाराजांनी केली. त्यानुसार विद्याधिकाऱ्यांनी केळुसकरांना पत्र पाठविले. या पत्राला पाठविलेल्या उत्तरात केळुसकरांनी बारा उपनिषदांचे भाषांतर करण्यास आपण तयार असल्याचे कळविले. तेव्हा सयाजीरावांनी बारा उपनिषदे व व्याससूत्रांवरील शांकरभाष्य यांचे भाषांतर करण्याची जबाबदारी केळुसकरांवर सोपवली.

मूलतः मॅक्स मुल्लरच्या इंग्रजी ग्रंथाच्या आधारावर उपनिषदांचे भाषांतर करण्याचा हुकूम सयाजीरावांनी केळुसकरांना दिला होता. केळुसकर मॅक्स मुल्लरचे दोन्ही इंग्रजी ग्रंथ व मूळ

संस्कृत उपनिषदे मिळविण्यासाठी प्रयत्नदेखील करत होते. तोपर्यंत त्यांना विद्याधिकाऱ्यांकडून हुकूम आला की, “महाराज सरकारांनी श्री शंकर मोरो रानडे यांना पहिला व्हाल्यूम भाषांतर करण्यास दिला आहे. यास्तव तुम्ही पंधराव्या व्हाल्यूमातील उपनिषदांचे तेवढे भाषांतर करावे.” अर्थातच ब्राम्हणी विद्वानांनी ते काम केळुसकरांकडून काढून घेण्याचा प्रयत्न केला. कारण एका शूद्राने उपनिषदांचे भाषांतर करणे त्यांना धर्मद्रोह वाटत होता. बडोद्यातील ब्राह्मण विद्वानांना हे आवडले नाही. त्यामुळे शंकर मोरो रानडे यांनी महाराजांना भेटून “मी सध्या रिकामा आहे. हे उपनिषदांचे काम मला सांगावे” असा आग्रह केल्यामुळे महाराजांनी उपनिषदांचे अर्धे काम त्यांना दिले. परिणामी सात उपनिषदांचे भाषांतर केळुसकरांनी केले.

केळुसकरांनी मूळ संस्कृत ग्रंथांवरून उपनिषदांचे भाषांतर केले. विशेष म्हणजे या अनुवादात त्यांनी मॅक्स मुल्लरचा कोठेही आधार घेतला नाही. फक्त उपनिषदांवरील शांकरभाष्यासाठी मात्र त्यांनी मॅक्स मुल्लरच्या ग्रंथाची मदत घेतली. केळुसकरांनी ‘कठ’, ‘मुण्डक’, ‘तैत्तिरीय’, ‘बृहदारण्यक’, ‘श्वेताश्वेतर’, ‘प्रश्न’ आणि ‘मैत्रायणीय’ अशा सात उपनिषदांचे भाषांतर केले. हे भाषांतरही परीक्षण समितीने उत्कृष्ट ठरवले. संस्कृत ग्रंथांवरून थेट मराठीत उपनिषदांचे भाषांतर करणारे केळुसकर हे पहिले ब्राम्हणेतर ठरतात. केळुसकरांचे मोल मांडताना डॉ. सदानंद मोरे लिहितात, “केळुसकर व शिंदे या दोन गुरुवर्यांचा विसर हे

मराठ्यांच्या सांस्कृतिक अवनतीचे एक महत्त्वाचे कारण आहे.” हे भाषांतर बडोद्यातील ब्राम्हणांच्या कारस्थानांना तोंड देत केले होते असे केळुसकरांच्या चरित्रावरून दिसते.

सेनेका आणि एपिक्टेटस यांची बोधवचने

रोमनकालीन स्टोइक तत्त्वज्ञ सेनेका आणि एपिक्टेटस यांच्या विचारांचा स्टोइक तत्त्वज्ञानाबरोबरच युरोपमधील अनेक तत्त्ववेत्त्यांवर मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव पडल्याचे आपल्याला दिसते. ख्रिस्ती धर्मप्रसाराच्या काळात देवळांमधून लोकांना उपदेश करणारे धर्माधिकारी सेनेका आणि एपिक्टेटस यांच्या ग्रंथांच्या आधारे आपली बोधपर व्याख्याने तयार करीत असत. अशा या तत्त्वज्ञांच्या तत्त्वज्ञानाचा आपल्या संस्थानातील जनतेला परिचय व्हावा या उद्देशाने सयाजीरावांनी ‘सेनेका आणि एपिक्टेटस यांची बोधवचने’ या ग्रंथाच्या भाषांतराचे काम केळुसकरांना दिले. ग्रंथांच्या भाषांतराचे मानधन म्हणून केळुसकरांना १००० रु. देतानाच हे भाषांतर ६ महिन्यात पूर्ण करण्याचा आदेश सयाजीरावांनी दिला. महाराजांच्या या आदेशानुसार केळुसकरांनी ग्रंथाचे भाषांतर वेळेत पूर्ण केले.

शंकर मोरो रानडे आणि भानू गांगनाईक यांच्याकडून झालेला त्रास

‘सेनेका आणि एपिक्टेटस यांची बोधवचने’ ग्रंथाच्या भाषांतरावेळी केळुसकरांना शंकर मोरो रानडे आणि भानू गांगनाईक यांच्याकडून झालेला त्रास धक्कादायक होता.

या ग्रंथाचे काम चालू असताना केळुसकरांच्या आई आजारी पडल्यामुळे त्यांना गावी जावे लागले. करारानुसार ग्रंथाचे काम सहा महिन्यांत पूर्ण करणे बंधनकारक होते. परंतु मुदत संपेपर्यंत केळुसकरांचे अर्धेच काम पूर्ण झाले होते. मुदतीच्या अटीतून मुक्त होण्यासाठी केळुसकरांनी ग्रंथाचा तयार झालेला भाग बडोद्याच्या विद्याधिकाऱ्यांकडे पाठवून 'उर्वरित भाग पूर्ण झाला असून त्याची नक्कल झाल्यावर पाठवून देत असल्याचा' निरोप दिला. त्यानुसार दोन महिन्यांत केळुसकरांनी राहिलेले काम पूर्ण केले.

उर्वरित काम विद्याधिकाऱ्यांकडे पाठवून दिल्यानंतर केळुसकरांनी भानू गांगनाईक यांना पत्र पाठवून ग्रंथाविषयी परीक्षण समितीचे मत काय आहे याची माहिती काढून कळविण्यास सांगितले. परंतु गांगनाईक यांनी केळुसकरांच्या पत्राला वेडेवाकडे उत्तर पाठविले. गांगनाईक यांनी रागाने आणि द्वेष भावनेने वेडेवाकडे उत्तर पाठवले असावे असे वाटल्यामुळे केळुसकरांनी या संदर्भात बडोद्याचे विद्याधिकारी कालेलकर यांना पत्र पाठवले. या पत्रात केळुसकरांनी गांगनाईकांची तुलना 'इसापनीतीतील कोठंब्याच्या कुऱ्या'शी केली होती. विद्याधिकारी कालेलकरांनी केळुसकरांचा विश्वासघात करून त्यांनी पाठवलेले हे पत्र गांगनाईक यांना दाखवले. पत्र वाचून रागावलेल्या गांगनाईकांनी केळुसकरांना कायदेशीर नोटीस पाठवतानाच माफी न मागितल्यास खटला चालवण्याचीदेखील धमकी दिली.

या पत्र प्रकरणामुळे दुखावलेल्या गांगनाईकांनी केळुसकरांकडून सर्व कामे काढून घेण्याचा आणि त्यांना नवीन कामे मिळून देण्याचा प्रयत्न केला. या संदर्भातील एक उदाहरण येथे विचारात घ्यावे लागेल. सयाजीराव महाराजांनी केळुसकरांना मॅक्स मुल्लरने भाषांतर केलेल्या आणि 'सेक्रेड बुक्स ऑफ दी ईस्ट' या ग्रंथात प्रकाशित झालेल्या उपनिषदांचे भाषांतर करण्याची आज्ञा केली. त्यानुसार केळुसकरांनी मॅक्स मुल्लरच्या ग्रंथाऐवजी मूळ संस्कृत ग्रंथांचा आधार घेऊन उपनिषदांचे भाषांतर केले. पहिल्या उपनिषदाचे भाषांतर झाल्यानंतर केळुसकरांनी ते परीक्षण समितीकडे अभिप्रायासाठी पाठवले. परंतु बरेच दिवस केळुसकरांना या संदर्भात कोणतेही उत्तर मिळाले नाही. याउलट केळुसकरांचे काम पसंत न पडल्यामुळे त्यांच्याकडील सर्व काम शंकर मोरो रानडेना देण्यात आल्याची अफवा संपूर्ण बडोद्यात पसरली.

यासंदर्भात केळुसकरांनी सयाजीराव महाराजांची मुंबईत भेट घेतली. तो प्रसंग सांगताना केळुसकर लिहितात, "महाराज सरकारची स्वारी मुंबईस आली. तेव्हा त्यांना 'गौतमबुद्धाचे चरित्र' नजर करण्याच्या निमित्ताने भेटण्याची खटपट केली; परंतु महाराजांच्या स्वारी कामदारांनी मला असे सांगितले की, महाराज राणीसरकारच्या तब्येती कारणे फिकिरीत आहेत, ते तुम्हाला भेटणार नाहीत. तेव्हा मी मुद्दाम बांधवलेली गौतमबुद्धाची प्रत कासेही करून महाराजांना आज अर्पण करून आपल्या तक्रारीचा

लेख त्यातून पाठवावा, असे मनात आणून मी महाराज ज्या बंगल्यात उतरले होते, त्या बंगल्याच्या आवारापाशी गेलो. तेव्हा तेथल्या पहाऱ्यावरच्या इसमाने मला सांगितले की, दरवाजापाशी उभे राहू नका, बाजूला उभे राहा. तेव्हा मी म्हटले की, मी तुमच्या देवडीपाशी एका बाजूला उभे राहतो. तसे करावयास मला त्याने परवानगी दिली आणि दरवाजाच्या आत येऊन देवडीपाशी उभा राहिलो.

महाराज त्यावेळी बाहेर जाण्याच्या तयारीत होते. आवारात दोन घोड्यांची गाडी येऊन तिष्ठत होती. मी देवडीपाशी उभा आहे हे महाराजांनी माडीवरून उतरताना पाहिले, हुजूर कामदाराला मला काय पाहिजे ते विचारावयास पाठविले. ज्याने मला भेटी विषयी नकार सांगितला होता तोच हा मनुष्य होता. मला महाराजांना क्षणभर भेटावयाचे आहे, असे सांगितल्यावरून त्याला तसे महाराजांना सांगावे लागले. महाराजांनी मला घेऊन येण्याविषयी सांगितले आणि मी पुढे जाऊन महाराज दारात उभे होते, त्यांनी मला मोठ्या प्रेमाने हाक मारून येण्याचे कारण विचारले. तेव्हा मी जवळचे पुस्तक पुढे केले आणि म्हटले सरकारांना संक्रांतीचे हे तिळगूळ आणले आहेत. महाराजांनी मोठ्याने हसून म्हटले हे तुमचे तिळगूळ अतिशयित गोड असले पाहिजेत. नंतर मला आत एका दालनात बोलावून नेऊन बसविले आणि ते पुस्तक उघडून पाहिले. महाराजांना बुद्धाविषयी बरीच माहिती होती आणि मराठी भाषेत त्याचे चरित्र व्हावे अशी इच्छा होती. तेव्हा अर्थात

माझ्या पुस्तकाने त्यांना आनंद वाटून त्यांनी मला शाबासकी दिली आणि पुस्तक तयार करण्यास कोणकोणत्या ग्रंथांचा आधार घेतला म्हणून विचारले. याप्रमाणे त्या पुस्तकाविषयी थोडे बोलणे झाल्यावर मी माझी तक्रार महाराजांना निवेदन केली. मी म्हटले सरकार माझे काम कमिटीला नापसंत झाल्याची दाट वदंता सगळ्या बडोदे शहरात पसरली असता तिचा काही एक मागमूस मला आज एक महिना विद्याधिकाऱ्यांकडून काहीच कळू नये, हे कसे? हे ऐकताच त्यांनी आपल्या स्वारी कामदारांना सांगितले की, या बाबतीत विद्याधिकाऱ्यांना ताबडतोब पत्र लिहून खरा प्रकार काय आहे, तो मला कळविण्यास सांगावे.”

केळुसकरांनी मुंबईत सयाजीराव महाराजांची भेट घेतल्यानंतर विद्याधिकाऱ्यांनी केळुसकरांना पत्र पाठवले. या पत्रासोबत परीक्षण समितीच्या पाचही सदस्यांचे केळुसकरांच्या पुस्तकावरील अभिप्राय जोडण्यात आले होते. परीक्षण समिती सदस्यांनी केळुसकरांच्या ग्रंथाची सुरुवातीची केवळ चार-पाच पाने वाचून अभिप्राय लिहिले होते. पाचपैकी तीन सदस्यांचे मत केळुसकरांच्या बाजूने तर दोघांचे मत विरोधात होते. विरोधी मत देणाऱ्यांमध्ये शंकर मोरो रानडे व आठल्ये यांचा समावेश होता. रानडे हे गांगनाईक यांचे जिव्हाळ्याचे मित्र होते. त्यामुळे केळुसकरांच्या विरोधात मत देऊन त्यांचे काम काढून घेण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. परंतु केळुसकर हार मानणारे नव्हते. या पाचही सदस्यांची मते समोरासमोर ठेवून केळुसकरांनी बडोद्याच्या

विद्याधिकाऱ्यांना विचारले की, “माड्यातफेंने तिघे असता, मला अनुकूल असता माड्याकडचे काम काढून घेणार काय? किंवा मला ते पुढे चालविण्यास सांगावयाचे की कोणाच्या मताप्रमाणे चालवावयाचे?”

सयाजीराव महाराजांच्या मूळ आदेशाप्रमाणे केळुसकरांनी मॅक्स मुल्लरच्या ग्रंथाप्रमाणे उपनिषदांचे भाषांतर करणे अपेक्षित होते. परंतु केळुसकर मूळ संस्कृत ग्रंथांप्रमाणे हे भाषांतर करत होते. हाच विरोधी पक्षाच्या दोन सदस्यांचा मुख्य मुद्दा होता. परंतु इतर तीन सदस्यांनी केळुसकरांचे भाषांतर उत्तम झाल्याचा अभिप्राय दिला होता. केळुसकरांनी हा सगळा वृत्तांत महाराजांच्या कानावर घातला होता. त्यावर बडोद्याच्या प्रशासकीय अधिकाऱ्यांनी केळुसकरांना पुढील आदेश पाठवला, “तुम्हाला योग्य दिसेल त्याप्रमाणे काम करा, पुढे पाहता येईल. यापुढे तुमचे बाकीचे काम कमिटीकडे तपासावयास देण्यात काही एक अर्थ नाही.” या आदेशाप्रमाणे अखेर केळुसकरांनी उपनिषदांच्या भाषांतराचे काम पूर्ण केले. मराठा केळुसकरांना आलेला हा अनुभव म्हणजे पुढे बाबासाहेबांना बडोद्यात मिळालेल्या अपमानास्पद वागणुकीचा ‘पूर्वार्ध’ होता.

टिळक आणि केळुसकर

उपनिषदांच्या भाषांतरानंतर केळुसकरांनी भगवद्गीतेचे विवेचन करणारा ‘श्रीमद्भगवगीता सान्वय पदबोध, सार्थ आणि सटीक’ हा ग्रंथ लिहिला. १९०२ मध्ये प्रकाशित झालेला हा ग्रंथ

सुरुवातीला ‘आध्यात्मिक ज्ञानरत्नावली’ मासिकातून क्रमशः प्रसिद्ध करण्यात आला होता. तोपर्यंत भगवद्गीतेचा महाराष्ट्रात तितकासा प्रसार व प्रचार झाला नसल्यामुळे ‘गीते’च्या स्पष्टीकरणार्थ व टीकात्मक असे ग्रंथ निर्माण झाले नव्हते. या पार्श्वभूमीवर केळुसकरांनी आपल्या ग्रंथात गीतेतील प्रत्येक श्लोकावर वामन, मुक्तेश्वर, मोरोपंत, तुकाराम व उद्धवचिद्धन यांनी केलेले पद्यमय स्पष्टीकरणाचे संकलन केले होते. त्यामुळे गीतेतील श्लोकांचे विविध व्यक्तींनी केलेले विश्लेषण समजून घेणे वाचकाला शक्य झाले. याचबरोबर केळुसकरांनी आपल्या ग्रंथामध्ये स्वतंत्रपणे गीतेचे टीकात्मक विश्लेषण केले होते. विशेष बाब म्हणजे ग्रंथाच्या अखेरीस केळुसकरांनी भगवद्गीतेच्या त्यांना उमगलेल्या रहस्याचे विवेचन केले होते. या ग्रंथात केळुसकरांच्या धर्मशास्त्र आणि वेदांतविषयक पांडित्याची प्रचिती येते.

केळुसकरांच्या या ग्रंथावर अभिप्राय देताना ‘केरळ कोकीळ’ कर्ते लिहितात, “एकंदरीत गीतेवर आजपर्यंत मराठीत जितक्या म्हणून टीका आहेत. त्या सर्वांमध्ये ही पहिल्या प्रतीची आहे.” त्यांचा हा अभिप्रायच केळुसकरांच्या कामाचे अनन्यत्व स्पष्ट करतो. असाच अभिप्राय ‘बोधसुधारक’ नियतकालिकाने नोंदवला आहे. दुर्दैवाने केळुसकरलिखित हा ग्रंथ महाराष्ट्राला माहीत नाही. यामागची कारणमीमांसा करताना धनंजय कीर लिहितात, “श्रीमद्भगवद्गीता” या केळुसकरकृत ग्रंथाचा खप

मात्र म्हणण्यासारखा झाला नाही. कारण प्रकाशक नागवेकर भंडारी तर ग्रंथकर्ता मराठा. धर्मशास्त्राप्रमाणे यांना वेद व वेदांत यांच्या अध्ययनाचा अधिकार नाही. त्यामुळे तो ग्रंथ वरिष्ठ सुशिक्षित समाजाने वाचवायचा कसा?

अशा तऱ्हेचा कोणी अब्राह्मणाने खटाटोप केला, तर 'केसरी'कार टिळक केसरीतून काय म्हणत हे पाहण्यासारखे आहे. १ ऑक्टोबर १९०१ रोजी 'केसरी'कार टिळक काय म्हणतात ते पाहा, "आज हे विचार सुचण्याचे कारण बडोदा येथे श्रीमत्स्वामी हंसस्वरूप यांनी राजमहालात श्री. गायकवाड सरकार यांच्यासमोर जी व्याख्याने दिली, त्यानंतर महाराजांनी जे एक लांबलचक तासभर वेदांतावर व्याख्यान दिले हे होय; पण कोणीही संस्थानिक कितीही सुशिक्षित असला तरी त्याने ज्या विषयावर त्यास बोलण्याचा अधिकार नाही, त्यासंबंधाने त्याने अद्वातद्वा विचार प्रकट केल्यास ते उपहासास पात्र होतील."

केळुसकरलिखित भगवद्गीतेवरील ग्रंथाचा प्रसार न होण्याचे कारण सांगताना धनंजय कीरांनी उल्लेख केलेला सयाजीराव महाराज आणि स्वामी हंसस्वरूप यांच्या संदर्भातील प्रसंग मुळातून समजून घेण्यासारखा आहे.

महाराजा सयाजीराव आणि स्वामी हंसस्वरूप

सप्टेंबर १९०१ मध्ये हिंदू धर्माचे अधिकारी भाष्यकार म्हणून नावाजलेल्या स्वामी हंसस्वरूप यांच्या दहा जाहीर व्याख्यानांचे बडोद्याच्या दसरा चौकात आयोजन करण्यात आले होते.

बडोद्यातील सनातनी मंडळींनी आयोजित केलेल्या या व्याख्यानांचा बडोदेकरांवर खूपच प्रभाव पडला. या भाषणांची कौतुकमिश्रित चर्चा महाराजांच्या कानावर गेली. महाराजांनी ही भाषणे ऐकण्याची इच्छा व्यक्त केली. या इच्छेनुसार स्वामी हंसस्वरूप या उच्चशिक्षित हिंदू धर्मपंडितांच्या परंपरावादी हिंदू धर्माचा पुरस्कार करणाऱ्या पाच व्याख्यानांचे आयोजन २२ ते २६ सप्टेंबर १९०१ या दरम्यान सयाजीराव महाराजांसाठी लक्ष्मीविलास राजवाड्यातील आयने महाल दिवाणखाण्यात रात्री ९ ते १०.३० या वेळेत करण्यात आले. विशेष म्हणजे या व्याख्यानासाठी प्रमुख ४००-५०० लोकांना निमंत्रित करण्यात आले होते.

स्वामी हंसस्वरूप हे उच्चशिक्षित विद्वान होते. परंतु सनातनी हिंदू धर्माचा ते टोकाचा अभिमान बाळगत होते. धर्मातील 'जैसे थे वादी' तत्त्वज्ञानाचा त्यांचा आग्रह विज्ञानवादी सयाजीरावांना पटला नाही. या पाच भाषणांना हजर राहून महाराजांनी स्वामी हंसस्वरूप यांची भूमिका समजून घेतली. स्वामी हंसस्वरूप यांच्या शेवटच्या भाषणाच्या अध्यक्षीय समारोपात महाराजांनी उपस्थितांना स्वामींच्या भाषणाबद्दल कोणाला बोलायचे असल्यास बोलावे असे आवाहन केले. श्रोत्यांपैकी कोणीच काही बोलत नाही हे पाहून उत्स्फूर्तपणे आपले आक्षेप नोंदवत स्वामी हंसस्वरूप यांचा प्रतिवाद करणारे २ तासांचे भाषण केले ते रात्री साडेबारा वाजेपर्यंत चालले. हंसस्वरूप यांचे सर्व

मुद्दे खोडून महाराजांनी त्यांना माफी मागण्यास भाग पाडले होते. माफी मागताना स्वामी हंसस्वरूप म्हणाले, 'महाराज, आपलं म्हणणं मला मान्य आहे. आपल्याला विरोध करण्याची माझ्यासारख्याची योग्यता नाही.' स्वामी हंसस्वरूप ही सामान्य आसामी नव्हती. त्यांची कीर्ती संपूर्ण भारतात हिंदू धर्माचे अधिकारी भाष्यकार अशी होती. यातून महाराजांच्या धर्मचिकित्सेवरील अधिकाराची प्रचिती येते.

महाराजांच्या या भाषणावर वर्तमानपत्रात बरीच टीका झाली. यासंदर्भात १ ऑक्टोबर १९०१ रोजी टिळकांनी केसरीत 'श्री गायकवाड सरकार यांचा वेदांत' हा अग्रलेख लिहिला. या अग्रलेखात टिळकांनी वरील भूमिका मांडली होती. पुढे केळुसकरांच्या ग्रंथानंतर १३ वर्षांनी १९१५ मध्ये टिळकांचा 'गीतारहस्य' ग्रंथ प्रकाशित झाला. गीतेला वेदांतातील नीतिशास्त्र मानणाऱ्या टिळकांनी आपल्या प्रसिद्ध ग्रंथात गीतेचा नवकर्मपर व प्रवृत्तीपर अर्थ लावला आहे. गीतेवरील ग्रंथांसंदर्भात भाष्य करताना टिळक लिहितात, "गीतेवर जी भाष्ये व टीका सध्या उपलब्ध आहेत त्या निरनिराळे सांप्रदायिक आचार्य व त्यांचे अनुयायी यांच्या आहेत व त्यामुळे ज्याने त्याने गीतार्थ आपल्या सांप्रदायास अनुकूल होईल अशा रीतीने निरूपिला आहे." टिळकांच्या या भाष्याच्या पार्श्वभूमीवर 'गीतारहस्य' ग्रंथासंदर्भात सयाजीराव महाराजांनी व्यक्त केलेले मत समजून घेणे उद्बोधक ठरते.

३० जानेवारी १९२८ रोजी सदाशिव विनायक बापट यांनी त्यांच्या ‘लोकमान्य टिळक यांच्या आठवणी आणि आख्यायिका’ या ग्रंथासाठी बडोद्यात सयाजीरावांची मुलाखत घेतली. या मुलाखतीत बापटांनी सयाजीरावांना टिळकांच्या कार्याविषयी त्यांचे मत विचारले असता सयाजीरावांनी टिळकांच्या ‘गीतारहस्य’ ग्रंथाविषयीचे मत मांडले. सयाजीराव म्हणतात, “टिळकांनी गीतारहस्य हा ग्रंथ चांगला लिहिला आहे, यांत शंका नाही. तरी पण त्यांतील जातिभेदाविषयी त्यांचे विचार आम्हास मान्य नाहीत. त्यांनी या बाबतींत आपले प्रगतीपर धोरण ठेविले असे आम्हास वाटत नाही. राष्ट्रीय प्रगतीमध्ये सामाजिक प्रगतीचा अंतर्भाव होतो. आपली गृहनीती व समाजनीती पायाशुद्ध, बिनभेदभाव ठेवणारी अशी श्रेष्ठ प्रकारची झाल्याशिवाय राष्ट्रोन्नती होणे शक्य नाही व कदाचित झाल्यास ती फार वेळ टिकावयाची नाही. उदाहरणार्थ मराठ्यांचे राज्य.” टिळकांच्या गीतारहस्याची मर्यादा सांगणारे व एवढे परखड भाष्य करणारे सयाजीराव एकमेव आहेत.

याउलट सयाजीरावांनी केळुसकरांच्या ‘श्रीमद्भगवद्गीता सान्वय पदबोध, सार्थ आणि सटीक’ या ग्रंथावर उत्कृष्ट अभिप्राय देताना “ही टीका गीतेवरील एकंदर टीकांहून श्रेष्ठ” असल्याचे मत नोंदवले आहे. विशेष बाब म्हणजे महाराज आपल्याला भेटायला येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला केळुसकरांचा हा ग्रंथ भेट देऊन आवर्जून वाचण्यास सांगत होते. यातच टिळकांच्या तुलनेत केळुसकरांच्या कामाचे अनन्यत्व लपले आहे. पुढे १९३० मध्ये

दामोदर सावळाराम यंदे यांनी केळुसकरांच्या 'श्रीमद्भगवगीता सान्वय पदबोध, सार्थ आणि सटीक' ग्रंथाची दुसरी आवृत्ती प्रकाशित केली.

भानू गांगनाईकांकडून फसवणूक

सयाजीराव महाराजांनी महाराष्ट्र ग्रंथमालेत प्रकाशित झालेल्या 'घर आणि त्याच्या सभोवतालची जागा' या ग्रंथाचा मराठी अनुवाद करण्याची जबाबदारी भानू गांगनाईक यांच्यावर सोपवली. गांगनाईक हे केळुसकरांचे मित्र होते. केळुसकरांनी गांगनाईक यांना अनेक पुस्तकांच्या अनुवादासाठी सहकार्य केले होते. त्याचप्रमाणे केळुसकरांनी त्यांना 'घर आणि त्या सभोवतालची जागा' या ग्रंथाचा मराठी अनुवाद करून दिला.

सयाजीराव महाराजांनी खरेदी केलेली एक आगबोट दिवाण आंग्रेनी अलिबागच्या किनाऱ्याला आणली असता खडकाला धडकून फुटली. या संदर्भात रावबहादूर जे.पी. तालचेरकर यांनी इंग्रजी वृत्तपत्रात लेख लिहिला. तालचेरकरांच्या या इंग्रजी लेखाचा मराठी अनुवाद करण्याची आज्ञा सयाजीराव महाराजांनी गांगनाईक यांना केली. यावेळी गांगनाईक यांनी केळुसकरांना पत्र पाठवून या लेखाचा मराठी अनुवाद करून पाठवण्यास सांगितले. त्यांच्या या पत्रानुसार केळुसकरांनी तो लेख वाचला. परंतु केळुसकरांना तो लेख समर्पक न वाटल्यामुळे त्यांनी 'आमचे नौकायान' या विषयावर संशोधनात्मक स्वतंत्र लेख लिहून गांगनाईक यांना पाठविला.

गांगनाईक यांनी केळुसकरांचा हा संशोधनात्मक लेख स्वतःच्या नावाने छापून महाराजा सयाजीरावांकडे पाठविला. महाराजांना हा लेख खूप आवडला. या लेखाबद्दल गांगनाईक यांना पारितोषिकही देण्यात आले. याशिवाय 'फ्रेंच पाकशास्त्र' या विषयावरील दोन ग्रंथांचे मराठी अनुवाद करण्याची जबाबदारी सयाजीरावांनी गांगनाईक यांच्यावर सोपविली होती. या कामातही केळुसकरांनी गांगनाईकांना मदत केली. या ग्रंथांच्या भाषांतरास गांगनाईक यांना अधिक काळ लागल्यामुळे सयाजीरावांची त्यांच्यावर नाराजीची वेळ आली होती. परंतु पुन्हा एकदा केळुसकरांनी त्यांना मदत केल्यामुळे त्यांच्यावरील नाराजीची वेळ टळली.

धर्मानंद कोसंबी : ऋण नाकारणारे अनुयायी

केळुसकरांचे १८९८ मध्ये प्रकाशित झालेले फक्त मराठीतीलच नव्हे तर कोणत्याही भारतीय भाषेतील पहिले बुद्ध चरित्र वाचून धर्मानंद कोसंबी, डॉ. आनंदराव नायर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे सर्वजण बुद्धाशी जोडले गेले. केळुसकरांचे मराठी संस्कृतीला हे फार मोठे योगदान आहे. बुद्धाच्या समतावादी विचाराशी सयाजीरावांचे अगदी सुरुवातीपासूनचे नाते होते. बुद्ध साहित्याला बडोद्यातील साहित्य प्रकाशनात महाराजांनी अग्रक्रम दिला होता. केळुसकरलिखित 'गौतमबुद्धाचे चरित्र' संपूर्ण महाराष्ट्रभर गाजले.

या चरित्राबाबत 'एवढ्या आवडीने, प्रेमाने आणि प्रचंड जीव ओतून आपण दुसरा ग्रंथ लिहिलेला नाही' असे स्वतः केळुसकरांनी म्हटले आहे. या ग्रंथात बुद्धाचे समग्र चरित्र असून बौद्ध धर्माच्या मतांचा सारांश व त्याच्या प्रसाराचा संक्षिप्त इतिहास केळुसकरांनी दिला आहे. बुद्ध चरित्रात लेखकाचे अफाट वाचन, मूलगामी विचार, वैचारिक सामर्थ्य आणि समर्थ लेखणीचे दर्शन घडते. मराठी भाषेतील हा एक उत्कृष्ट चरित्र ग्रंथ असल्याचे मत तत्कालीन अनेक तज्ज्ञांनी नोंदवले होते. बडोद्याच्या दक्षिणा प्राइज कमिटीने या ग्रंथास पारितोषिक देऊन गौरविले होते.

धर्मानंद कोसंबी यांनी केळुसकरलिखित बुद्ध चरित्र डॉ. भांडारकरांना वाचून दाखविले. या ग्रंथाच्या वाचनामुळेच कोसंबी बौद्ध धर्माकडे वळले. बुद्ध चरित्राच्या वाचनाने प्रभावित झालेल्या कोसंबींनी ग्रंथाचे लेखक केळुसकरांना भेटण्याची इच्छा काशीनाथ रघुनाथ या आपल्या मित्राकडे व्यक्त केली. परंतु पुढे अनेक वर्षांनंतर आपल्या 'निवेदन' या आत्मवृत्तात 'गोविंद नारायण काणेकृत 'जगद्गुरू गौतम बुद्धाचे चरित्र' वाचून आपण तल्लीन झाल्याचे' धर्मानंद कोसंबी नोंदवतात.

गोविंद नारायण काणेकृत 'जगद्गुरू गौतम बुद्धाचे चरित्र' हे जुलै १८७९ मध्ये लंडनहून प्रकाशित झालेल्या एडविन अर्नोल्ड यांच्या 'लाइट ऑफ एशिया' या पद्यमय ग्रंथाचे भाषांतर आहे. गोविंद काणेचे बुद्धचरित्र वाचून बौद्ध धर्माचे ज्ञान संपादणे हे आपले जीवितकार्य निश्चित केल्याचे धर्मानंद कोसंबी आपल्या

आत्मवृत्तात नोंदवतात. पुढे समग्र बौद्ध वाङ्मयाचे अवलोकन केल्यावर धर्मानंद कोसंबींनी केळुसकरांच्या बुद्ध चरित्राविषयी मतभेद व्यक्त केले. केळुसकरांची वैज्ञानिक दृष्टी विचारात घेता हे मतभेद बौद्धिक नव्हते तर बुद्ध परंपरा आधुनिक भारतात आपल्यापासून सुरू होते हे ठसवण्याचा एक 'कोता' प्रयत्न होता असेच आज म्हणावे लागते.

याउलट गोविंद काणे यांचे बंधू डॉ. काणे व विनायकराव ओक यांनी केळुसकरांच्या बुद्धचरित्राची प्रशंसा केली. केळुसकरांचे हे बुद्धाचे चरित्र वाचूनच डॉ. आनंदराव नायर यांनी बौद्ध धर्माचा अभ्यास केला आणि त्या धर्माची दीक्षा घेतली. एका सभेत बोलताना डॉ. नायर यांनी 'केळुसकरकृत बुद्ध चरित्रापासून आपण स्फूर्ती घेऊन बौद्ध धर्माच्या प्रचारास वाहून घेतल्या'चे स्पष्ट केले होते.

केळुसकर आणि वासुदेव बिर्जे

कृष्णराव केळुसकर आणि सयाजीरावांच्या पॅलेस लायब्ररीचे ग्रंथपाल वासुदेव लिंगोजी बिर्जे यांचा विशेष स्नेह होता. केळुसकर शिवाजी महाराजांचे चरित्र लिहिण्यासाठी संदर्भ शोधत असताना त्यांची पत्नी आजारी पडली. त्यामुळे ते आपल्या गावी गेले. काही दिवसांनी केळुसकर स्वतःच तापाने प्रचंड आजारी पडले. तापाचा आजार वाढल्यामुळे या दुखण्यातच आपला अंत होण्याची भीती केळुसकरांना वाटू लागली. तेव्हा शिवाजी महाराजांच्या चरित्रासाठी काढलेल्या टिपा बडोद्यास वासुदेव

लिंगोजी बिर्जे यांना देऊन हा ग्रंथ पूर्ण करण्यास सांगावे असा निरोप त्यांनी आबासाहेब दळवी यांना दिला. त्याचवेळी या टिपा बिर्जेव्यतिरिक्त अन्य कोणाकडेही देऊ नये अशी स्पष्ट सूचना केळुसकरांनी दळवींना केली होती. कारण केळुसकरांच्या मते शिवचरित्राचे काम पूर्ण करण्यासाठी अन्य कोणीही व्यक्ती योग्य नव्हती. परंतु सुदैवाने डॉ. धुरू, डॉ. धारगळकर व डॉ. परमानंद यांच्या प्रयत्नांमुळे केळुसकर या आजारातून बरे झाले.

केळुसकर आजारी होण्यापूर्वी शिवचरित्राची ८० पाने छापून तयार झाली होती. पुढे हा पूर्ण झालेला ग्रंथ केळुसकरांनी निर्णयसागर छापखान्यात छापून घेतला. त्यांनी हा ग्रंथ कोल्हापूरच्या शाहू महाराजांना अर्पण केला होता. शाहू महाराजांनी या ग्रंथाला १००० रुपये रोख देऊन ५०० प्रती विकत घेतल्या. त्याचबरोबर महाराजा सयाजीराव आणि बापूसाहेब कागलकर यांनी या ग्रंथाच्या प्रत्येकी २०० प्रती विकत घेतल्या.

केळुसकरांनी इंदूरचे महाराज तुकोजीराव होळकर यांच्या आज्ञेनुसार स्वलिखित मराठी शिवचरित्राच्या ५०० प्रती त्यांना पाठवल्या. आपल्या मित्रांना पाठवण्यासाठी तुकोजीराव महाराजांनी शिवचरित्राच्या या प्रती मागवल्या होत्या. परंतु केळुसकरांनी शिवचरित्राच्या प्रती पाठवल्यानंतर तुकोजीराव महाराज संस्थानाबाहेर गेल्यामुळे या प्रती बराच काळ दरबारात तशाच पडून होत्या. ज्या पेट्यांतून या प्रती पाठवण्यात आल्या होत्या त्या पेट्या उघडल्यासुद्धा नसल्याची माहिती नंतर केळुसकरांना मिळाली. केळुसकरांचा हा अनुभव आपल्याला 'आत्मटीके'कडे घेऊन जातो.

महाराष्ट्राचे कुलदैवत असणाऱ्या शिवरायांच्या पहिल्या चरित्राचे स्वागत अशा पद्धतीने त्यावेळी झाले. महाराष्ट्रातील ब्राह्मण इतिहासकारांनी तर या चरित्राची 'भ्रूणहत्या'च केली. परंतु ब्राह्मणी दबावाला शरण जाऊन या ऐतिहासिक चरित्राकडे एक-दोन अपवाद वगळता बहुजन इतिहासकारांनीसुद्धा आजअखेर दुर्लक्ष केले. दुर्दैवाने गेल्या ६० वर्षांत बहुजनांत एवढे लेखक-संशोधक निर्माण होऊनसुद्धा शिवरायांचे एकही अधिकृत चरित्र लिहिले गेले नाही. ही बाब गंभीर परंतु बोध घेण्यासारखी आहे.

दिवाण धामणस्कर आणि केळुसकर

मामा परमानंद यांच्या शिफारशीवरून १८८४ मध्ये सयाजीरावांनी सत्यशोधकी विचारांचे महत्त्वाचे व्यक्ती असलेले रामचंद्र विठोबा धामणस्कर यांना ब्रिटिश सरकारच्या नोकरीतून बोलावून घेऊन बडोद्यात नायब सुभे या पदावर त्यांची नेमणूक केली. पुढे १९०१ ते १९०४ या कालावधीत धामणस्करांनी बडोद्याच्या दिवाणपदाची जबाबदारी पार पाडली. धामणस्कर केळुसकरांचे खास मित्र होते. धामणस्करांनीच केळुसकरांची सयाजीरावांशी भेट घालून दिली होती. यासंदर्भात केळुसकर लिहितात, "त्या दयाळू साहेबांनी महाराजांकडे माझ्या योग्यतेसंबंधाने बोलून मला बारा ग्रंथांपैकी एक देण्याविषयी भलावण केली. हा त्यांचा माझ्यावर मोठा उपकार झाला आणि ग्रंथ लिहिण्याचे काम ब्राह्मणांनाच चांगले येते असा जरी सामान्यतः समज होता तरी हे काम दिले आणि माझी

ग्रंथकारांमध्ये गणना होण्याचा योग आणून दिला. याबद्दल त्या थोर महाराजांचा मी आमरण आभारी झालो.”

धामणस्करांप्रतीची कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी केळुसकरांनी त्यांचे चरित्र लिहिण्याचे ठरवले. त्यासाठी त्यांनी धामणस्करांशी चर्चा करताना त्यांच्या पूर्वयुष्याची माहिती मिळवली. त्याआधारे केळुसकरांनी धामणस्करांचे ८० पानांचे चरित्र लिहून काढले. हे चरित्र त्यांनी बडोद्यातील भेटीत धामणस्करांना वाचून दाखवून त्यांच्या सूचनेप्रमाणे बदल केले. त्यानंतर त्यांनी धामणस्करांचे हे आजवरचे एकमेव चरित्र १९०२ मध्ये छापून प्रसिद्ध केले. विशेष बाब म्हणजे धामणस्करांना या चरित्राचा खर्च केळुसकरांकडून घ्यायचा नसल्यामुळे त्यांनी या पुस्तकाच्या छपाईचा खर्च परस्पर छापखान्यात पाठवून दिला. पुढे केळुसकरांच्या आजारपणात धामणस्करांनी त्यांच्या उपचारासाठी गणपतराव तिवेकर यांच्याकरवी १०० रु. ची मदत पाठवली.

खासेराव जाधव आणि केळुसकर

केळुसकरलिखित शिवाजी महाराजांच्या चरित्राच्या २०० प्रती विकत घेऊन सयाजीराव महाराजांनी त्यांना आर्थिक साहाय्य केले होते. १९२१ मध्ये प्रा. ताकाखान यांनी केळुसकरांच्या या शिवचरित्राचा इंग्रजी अनुवाद केला. या इंग्रजी अनुवादाच्या छपाईसाठी आवश्यक निधी मिळवून देण्यासाठी सयाजीरावांचे नातेवाईक आणि विश्वासू अधिकारी खासेराव जाधव यांनी मोलाची मदत केली. खासेरावांच्या मुंबई दौऱ्यात केळुसकरांनी

त्यांची भेट घेतली. या भेटीत केळुसकरांनी शिवचरित्राच्या इंग्रजी अनुवादाच्या प्रकाशनातील आर्थिक अडचण खासेरावांना सांगितली.

खासेरावांनी लक्ष घालून हा प्रश्न कसा सोडवला हे केळुसकरांच्याच शब्दात समजून घेणे उपयुक्त ठरेल. केळुसकर म्हणतात, “काही इकडच्या तिकडच्या गोष्टी झाल्यावर त्यांनी मला विचारले, ‘तुम्ही बंगालच्या यदुनाथ सरकारांना शिवाजी संबंधाची काही माहिती का देत नाही? ते इंग्रजीमध्ये शिवाजीचे चरित्र लिहीत आहेत.’ मी म्हटले, ‘आमच्या राष्ट्रवीराचे चरित्र ते कायसे लिहिणार? आम्हीच ते लिहिले पाहिजे.’ त्यावर ते म्हणाले, ‘आमच्याकडे त्यांच्याइतके चांगले लिहिणारा कोण आहे?’ मी म्हटले, ‘मी मराठीत लिहिलेले चरित्र आपल्याला पसंत आहे काय? त्याचे इंग्रजी भाषांतर मी एका पंडितांकडून करविले असून ते एका मोठ्या इंग्रज विद्वान गृहस्थाकडून तपासविले आहे. ते छपावयास द्रव्य नाही म्हणून ते पडून राहिले आहे.’ खासेराव जाधवांनी ते पाहावयास मागितले. त्यावरून मी त्याचा शेवटला भाग त्यांना वाचावयास दिला. तो त्यांना फारच आवडला आणि त्यांनी असे वचन दिले की, हा तुमचा उत्तम ग्रंथ छपावयाला लागणारे द्रव्य मी अवश्य मिळवून देतो. हे त्यांचे वचन त्यांनी लवकरच पुरे केले. त्यानंतर ते ग्वाल्हेरीस गेले. तेथे त्यांनी माझ्या ग्रंथाची गोष्ट श्रीमंत महाराज खासेसाहेब पवार व श्रीमंत सरदार शितोळे साहेब यांच्याकडे काढली आणि तो

छापावण्यासाठी द्रव्य मागितले. ते श्री. सरदार शितोळे साहेबांनी देण्याचे अभिवचन देऊन मला कर्जाऊ म्हणून साडेपाच हजार रुपये रीतीप्रमाणे दस्तऐवज लिहून घेऊन दिले.” या चर्चेतून पुन्हा एकदा बडोदा केळुसकरांच्या मदतीला आला हे स्पष्ट होते. खासेरावांनी लक्ष घातल्यामुळे कमी वेळात आणि कमी त्रासात शिवाजी महाराजांचे पहिले चरित्र इंग्रजी भाषेत गेले. हे खासेरावांचे काम ऐतिहासिक असले तरी पुन्हा दुर्लक्षित आहे.

केळुसकर आणि बाबासाहेब

केळुसकरांचे बाबासाहेबांच्या आयुष्यातील योगदान यावर स्वतंत्रपणे संशोधन होणे गरजेचे आहे. कारण तीन भूमिकेतून केळुसकर बाबासाहेबांसाठी महत्त्वाचे ठरतात. पहिला मुद्दा म्हणजे बाबासाहेब मॅट्रिक झाल्यानंतर सी. के. बोले यांच्या हस्ते केळुसकरांनी बाबासाहेबांचा सत्कार घडवून आणला. त्यावेळी केळुसकरांनी स्वलिखित बुद्ध चरित्र बाबासाहेबांना भेट दिले. या बुद्ध चरित्राने बाबासाहेबांच्या वैचारिक जडणघडणीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यातील दुसरा मुद्दा असा की, याचवर्षी दामोदर यंदे यांच्यामार्फत केळुसकरांनी बाबासाहेबांना सयाजीरावांकडून शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती मिळवून दिली. जी पुढे बाबासाहेबांना कॅलिफोर्निया विद्यापीठापर्यंत घेऊन गेली. यातून बाबासाहेबांमधील विद्वान नेता घडला.

तिसरा मुद्दा म्हणजे १९१८ मध्ये बाबासाहेब ज्यावेळी बडोद्यातून परत आले तेव्हा ते सिडनेहॅम कॉलेजमध्ये प्राध्यापक

झाले तेव्हाचा आहे. सिडनेहॅम कॉलेजच्या प्राचार्यपदी बाबासाहेबांची नेमणूक व्हावी यासाठीही केळुसकरांनी प्रयत्न केले होते. यासंदर्भात कीर लिहितात, “सिडनेहॅम कॉलेजचे प्राचार्यपद प्राध्यापक आंबेडकरांना मिळावे म्हणून त्याकाळचे शिक्षणमंत्री रॅंग्लर र. पु. परांजपे यांची गुरुवर्यांनी भेट घेतली; परंतु डॉ. आंबेडकरांसारख्या सर्वोच्च पदव्या धारण केलेल्या अनुभवी प्राध्यापकाला ते पद काही मिळाले नाही. परांजपे मोठे सुधारक, उदारमतवादी नि विवेकवादी पुरुष, त्यांच्याही सुधारणावादास नि उदारमतवादास परंपरेच्या शृंखलांनी कसे जखडले होते ते पाहा.”

१९३० मध्ये बाबासाहेब पहिल्या गोलमेज परिषदेला अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून इंग्लंडला निघाले होते. बाबासाहेबांना शुभेच्छा आणि मदतीची थैली अर्पण करण्याचा कार्यक्रम मुंबई प्रांतातील अस्पृश्योद्धाराचे काम करणाऱ्या लोकांनी मुंबईच्या दामोदर हॉलमध्ये आयोजित केला होता. यावेळी केळुसकरांनी ४ रु. ची आर्थिक मदत बाबासाहेबांना केली होती. आजच्या रुपयात या याचे मूल्य १०, १११ रु. होते. केळुसकरांची ही मदत म्हणजे शालेय जीवनापासून केळुसकरांनी बाबासाहेबांना दिलेल्या कृतिशील पाठबळाचाच भाग होता. १९३० च्या दरम्यान केळुसकर स्वतः फार मोठ्या आर्थिक संकटातून जात असताना त्यांनी ही मदत केली होती हे येथे ध्यानात घ्यावे लागेल.

पुढे बहुधा १९३३ मध्ये केळुसकरांच्या शेवटच्या कालखंडात बाबासाहेबांनीही केळुसकरांना सहकार्य करण्याचा प्रयत्न

केला होता हेही उल्लेखनीय आहे. यासंदर्भात कीर म्हणतात, “बडोद्याच्या महाराजांनी गुरुवर्य कृष्णाजी केळुसकर यांना काही मासिक वेतन द्यावे असे एक विनंती पत्रक त्यांनी बडोद्याच्या महाराजांकडे सादर केले.” बाबासाहेब आणि केळुसकर या दोघांमध्ये आंबेडकरांच्या शालेय जीवनात तयार झालेले नाते केळुसकरांच्या मृत्यूपर्यंत टिकून होते हेच यावरून लक्षात येते. त्याचप्रमाणे केळुसकरांच्या मदतीसाठी पुन्हा एकदा बाबासाहेबांना सयाजीरावांची आठवण होते हेसुद्धा ‘लक्षवेधी’ आहे. परंतु केळुसकरांच्या आत्मचरित्रात १९३२ मध्ये स्वतः केळुसकरांनी त्यांच्या आर्थिकस्थितीविषयी महाराजांना पत्र लिहून मदतीसंदर्भात विनंती केली असल्याचे दिसते. या पत्राला अनुसरून महाराजांनी एका पुस्तकाचे काम करण्याविषयी विचारणाकेळुसकरांना केली होती. परंतु त्यांच्या तब्येतीमुळे त्यांना ते करता आले नाही. त्यामुळे १९३० ते केळुसकरांच्या मृत्यूपर्यंत म्हणजे १९३४ पर्यंतच्या सर्व घटना जोडून विचारात घेता किरांचे हे मत तपासून घ्यावे लागते.

कारण केळुसकरांपासून हाकेच्या अंतरावर राहणारे बाबासाहेब केळुसकरांच्या शेवटच्या आजारपणात त्यांना भेटायला गेले नाहीत. १९३४ ला केळुसकरांचा मृत्यू झाला त्यावेळी केळुसकरांच्या अंत्यविधीला हजर राहणे, कुटुंबीयांची सांत्वन भेट किंवा केळुसकरांवरील मृत्युलेख यापैकी कोणतीही कृती बाबासाहेबांकडून का झाली नसावी हा एक मोठा प्रश्नच आहे. याबरोबरच २१ मे १९४६ रोजी बाबासाहेबांच्या दिल्लीच्या पत्त्यावरून सयाजीराव महाराजांचे नातू प्रतापसिंह महाराजांना

पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीला आर्थिक मदत करण्यासाठी केळुसकरांच्या नावाने लिहिलेले पत्र समग्र आंबेडकर वाङ्मयाच्या १७ व्या खंडात पान क्र. ५४६ वर आढळते तेव्हा धक्का बसतो. कारण केळुसकर गेल्यानंतर १२ वर्षांनी हे पत्र बाबासाहेबांच्या पत्त्यावरून कसे काय लिहिले जाते हे एक कोडेच आहे. यावर अधिक संशोधन व्हायला हवे.

बडोद्यातील ब्राह्मणांचे कारस्थान

सयाजीरावांनी आपल्या प्रशासनात ब्राह्मणी वर्चस्व नियंत्रणात ठेवले होते. परंतु त्यावेळची ब्राह्मणेतरांची शिक्षणाची अवस्था आणि महाराजांचे सर्वसमावेशक धोरण विचारात घेता काही ब्राह्मण मंडळी बडोद्याच्या प्रशासनात भरपूर खोडसाळपणा करताना सापडतात. स्वतः महाराज आणि त्यांचे कुटुंबीय सातत्याने या खोडसाळपणाचा सामना करत होते. केळुसकरांचा पहिला अनुभव आपण वर चर्चेला घेतलाच आहे. बाबासाहेबांनी नोंदवलेले अनुभव तर जगविख्यात आहेत. सावित्रीबाईंच्या पेन्शनबाबतसुद्धा सुरुवातीला असा खोडसाळपणा झाला होता. या पार्श्वभूमीवर १९३२ मध्ये आर्थिक संकटात असताना केळुसकरांनी महाराजांकडे मदतीची अपेक्षा व्यक्त केली असता आलेला अनुभव त्यांनी पुढील शब्दात व्यक्त केला आहे. केळुसकर लिहितात, “या एकंदर इतिहासावरून ब्राह्मणेतर लेखकास बडोदे सरकारच्या अमलात किती अडचणी असतात हे दिसून येते. मी जर अमळ कमकुवत असतो तर माझी

फजिती होण्यास विलंब लागला नसता. तरी एवढे खरे की, यानंतर महाराज सरकारांनी मला आणखी ग्रंथ लिहावयास दिले नाहीत. तरी नाही मला म्हणायला हल्ली सन १९३२ साली मी माझी अकिंचन स्थिती त्यांना कळविली असता एका पुस्तकाचा तरजुमा करिता काय म्हणून विचारले. तो करण्याचे मला सामर्थ्य नाही, असा जबाब मी लिहिला. एकंदरीत तात्पर्य काय की, मी दोन शब्द अविचाराने माझा मित्र समजून एकाला लिहिले. त्यांचा परिणाम हा असा झाला आणि त्याचे एवढे काम केले ते सगळे फुकट गेले.” हा त्यांचा मित्र ब्राह्मण होता. एकूणच केळुसकरांनी मूळ संस्कृतवरून उपनिषदांचे केलेले भाषांतर असे शेवटपर्यंत त्यांना त्रासदायक ठरले. ज्या ज्या ब्राह्मणेतरांनी संस्कृत भाषेला हात घातला त्याला अशा पद्धतीने बहिष्कृत करण्याचा इतिहास मोठा आहे.

मुंबई मराठी साहित्य संमेलनाचे पहिले अध्यक्ष

केळुसकर गुरुजींना आयुष्याच्या शेवटच्या आठवड्यात योगायोगाने मोठा सन्मान मिळाला. मुंबई मराठी साहित्य संघाच्या वतीने ६ ऑक्टोबर १९३४ रोजी आयोजित करण्यात आलेल्या पहिल्या मुंबई मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदी केळुसकरांची निवड करण्यात आली. या संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष प्रा. अ.बा. गजेंद्रगडकर होते. केळुसकर या संमेलनास हजर असले तरी त्यांची प्रकृती क्षीण झाल्यामुळे रा. अ. गोळे यांनी

त्यांचे अध्यक्षीय भाषण वाचून दाखवले. त्यांच्या या भाषणाचे कौतुक करताना केसरी वृत्तपत्र लिहिते, “प्रख्यात साहित्यसेवक श्री. कृ.अ. केळुसकर यासारखा ज्ञानतपोवृद्ध आणि वयोवृद्ध अध्यक्ष संमेलनास लाभल्याने संमेलनाचा तो एक प्रकारे गौरवच झाला. आधुनिक साहित्य सेवकांत श्री. केळुसकर यांचा दर्जा उच्च असून त्यांचे अध्यक्षीय भाषण त्याला साजेसे झाले.”

या संमेलनानंतर अवघ्या आठवडाभरातच १४ ऑक्टोबर १९३४ रोजी केळुसकरांचे मुंबई येथे निधन झाले. त्यांच्या अंत्ययात्रेवेळी केलेल्या शोकपर भाषणात सी.के. बोले म्हणतात, “मागासलेल्या वर्गाचे ते एक मोठे हितकर्ते होते. त्यांच्या उन्नतीसाठी त्यांनी जितके प्रयत्न केले तितके अद्याप कुठल्याही पुढाऱ्याने केलेले नाहीत. ते जर पुढारलेल्या समाजात जन्माला आले असते तर त्यांचे देव्हारे माजविण्यात आले असते.” तर डॉ. आंबेडकरांचे सहकारी सीताराम शिवतरकर आपल्या मनोगतात म्हणतात, “मागासलेल्या लोकांपेक्षा आम्हा अस्पृश्य वर्गाची कामगिरी गुरुवर्य केळुसकर यांनी जास्त केली आहे. वेळोवेळी सल्लामसलत देऊन व योग्य मार्ग दाखवून त्यांनी आमची मोठी कामगिरी केली. त्यांच्यामुळेच आम्हाला डॉ. आंबेडकरांसारखा एक अखिल भारतीय पुढारी अस्पृश्य वर्गाला मिळाला. केळुसकर व डॉ. आंबेडकर यांची जर ओळख झाली नसती तर डॉ. आंबेडकर साध्या नोकरीत राहिले असते.”

महाराष्ट्र आणि सयाजीराव हे नाते 'अदृश्य' दुवे जोडून तपासल्याशिवाय महाराष्ट्राचा 'पुरोगामी' नकाशा पूर्ण होत नाही. महाराष्ट्राला सयाजीरावांनी भरपूर आर्थिक मदत केली. महाराष्ट्रातील महात्मा फुलेंपासून अनेक महापुरुषांच्या मागे ते हिमालयासारखे खंबीरपणे उभे राहिले. हे आपल्याला महाराजांचे फार मोठे योगदान आहे. या सगळ्यामध्ये महाराष्ट्राला 'ज्ञानाधिष्ठित' करण्यामध्ये त्यांनी अधिक रस घेतला. यासाठी ग्रंथनिर्मिती, ज्ञानी लोक आणि सेवाभावी संस्था यांना त्यांनी ज्ञानाचे अधिष्ठान दिले. महाराष्ट्राच्या कोणत्याही जिल्ह्यात आपण गेलो तर महाराजांचा 'आशीर्वाद' लाभलेली व्यक्ती किंवा संस्था आपल्याला नक्की सापडते. महाराष्ट्राच्या या 'अद्वितीय' भूमिपुत्राने या 'शिवभूमीत' केळुसकरांसारखी शेकडो ज्ञानी माणसे अक्षरशः पेरली. त्यामुळेच महाराष्ट्राचा हा पुरोगामी 'वटवृक्ष' ज्ञानवान आणि ऊर्जामय झाला. केळुसकर गुरुजी म्हणजे या ज्ञानवृक्षाला ऊर्जा पुरवणारे 'इंजिन' होते. तर या इंजिनाचे इंधन बडोद्यातून सयाजीरावांनी पुरविले होते. हा इतिहास दैदीप्यमान आहे. फक्त त्याचे 'जोडलेले'(Connected) पुनर्वाचन ही आपली आजची गरज आहे.

केळुसकर गुरुजींना कुणबी-मराठा असूनही शालेय जीवनापासून आलेले जातीय अपमानाचे अनुभव फारच वेदनादायी आहेत. केळुसकरांनी ज्ञान व्यवस्थेच्या क्षेत्रात हस्तक्षेप केला हे जरी खरे असले तरी त्यांनी संस्कृत पारंगत होऊन हिंदू

धर्मशास्त्राला हात घातल्यामुळे त्यांना शेवटपर्यंत भारतातील ब्राह्मणी ज्ञानव्यवस्थेने कसे बहिष्कृत ठेवले याची चर्चा अगोदर झालीच आहे. बहुजनांनीही आजअखेर यापेक्षा वेगळे काही केले असे म्हणता येत नाही. एकच दिलासादायक बाब म्हणजे बाबा भांड साहित्य संस्कृती मंडळाचे अध्यक्ष असताना त्यांनी समग्र केळुसकर हा प्रकल्प मार्गी लावला. त्यांचे हे काम भावी अभ्यासकांसाठी फार मोलाचे आहे. कारण यामुळे केळुसकरांचे जवळजवळ सर्व वाङ्मय संवर्धित झाले.

शूद्र म्हणून केळुसकरांना त्यांच्या जिवंतपणी आणि मृत्यूनंतरही ज्ञानक्षेत्रात अस्पृश्य ठरवले. परंतु याच व्यवस्थेने त्यांचा उच्चवर्णीय असा उल्लेख करून एकप्रकारे त्यांची नव्याने विटंबना केली. याचा संदर्भ जेम्स लेनचा 'शिवाजी : द हिंदू किंग इन इस्लामिक इंडिया' हा ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ जिजाऊंची बदनामी करणारा म्हणून चर्चेत आला. त्यावर बंदीसुद्धा आली. परंतु याच ग्रंथात केळुसकरांची जात बदलली आहे हे मात्र त्यावेळी हा लढा लढवणाऱ्या बहुजन इतिहासकारांच्या लक्षातसुद्धा आले नाही. या ग्रंथात केळुसकरांचा उल्लेख 'Saraswat social reformer' असा केला आहे. ज्ञानव्यवस्थेकडून होणाऱ्या दुहेरी शोषणाचे हे उदाहरण भारतीय समाजाच्या अभ्यासात 'जात' हा घटक समजून घेणे किती महत्त्वाचे आहे हे अधोरेखित करतो.

केळुसकरांच्या शिवाजी महाराजांच्या शिवचरित्राच्या अनुषंगाने जेम्स लेनच्या वरील प्रकरणाला जोडून एक महत्त्वाचा

संदर्भ समजून घेणे येथे महत्त्वाचे ठरेल. कारण आजपर्यंत हा महत्त्वाचा संदर्भ अंधारात राहिला आहे. केळुसकरांचे १९०७ चे हे शिवचरित्र त्यांनी शाहू महाराजांना अर्पण केले होते. या शिवचरित्राबद्दल शाहू महाराजांनी केळुसकरांना १ हजार रु. ची मदत तर दिलीच परंतु या पुस्तकाच्या ५०० प्रतीही विकत घेतल्या. शाहू महाराजांनी पुढे १२ ऑक्टोबर १९२० रोजी क्षात्रजगद्गुरू पदाच्या निर्मिताचा जो जाहीरनामा प्रकाशित केला त्यामध्ये या पुस्तकाचा संदर्भ घेतला होता. तो संदर्भ फारच ऐतिहासिक आहे. या जाहीरनाम्यात 'रामदास किंवा दादोजी कोंडदेव हे श्री शिवाजी महाराजांचे गुरू होते, ही क्लृप्ती ब्राह्मणांचीच आहे त्याबद्दल इतिहासात कोठेच सबळ पुरावा नाही' अशी भूमिका मांडली आहे. केळुसकरांनी १९०७ मध्ये सर्वप्रथम वरील शिवचरित्रात हे पुराव्यानिशी मांडले होते. केळुसकरांची ही भूमिका उद्धृत करणारे शाहू महाराज हे पहिली व्यक्ती आहेत.

सामाजिक शास्त्रात जगातील अभ्यासकांना सर्वात मोठे आव्हान देणारी संकल्पना जात हीच आहे. त्यामुळे आपल्याकडील संशोधकांना जातीचे सर्व पदर बारकाव्याने समजून घेतल्याशिवाय आपल्या सामाजिक समस्यांचे पूर्ण आकलन करून घेता येणार नाही. दुर्दैवाने आपले संशोधक 'आपण जातीयवादी ठरू' या भीतीतून जातीचा उल्लेख समाज असा करतात. उदाहरणार्थ मराठा समाज. जात ही संकल्पना

संदिग्ध ठेवणे यातील राजकारण समजून घेण्याचा प्रयत्न आपले अभ्यासक करत नाहीत. असे केल्याने जातवास्तव पूर्ण कळत नाही. त्यातून प्रत्येक जात दुसऱ्या जातीला शिव्या देण्यात उत्कर्ष शोधते आणि समाज मात्र अधोगतीला जातो.

केळुसकर गुरुजींची ग्रंथसंपदा

- १) फ्रान्सचा जुना इतिहास- १८८३
- २) तुकाराम बाबांचे चरित्र- १८९६
- ३) सेनेका व एपिक्टेटस यांची बोधवचने- १८९७
- ४) गौतम बुद्धाचे चरित्र- १८९८
- ५) उपनिषदे (सात उपनिषदांचे भाषांतर) भाग-२ - १८९८
- ६) रावबहादूर रामचंद्र विठोबा धामणस्कर- चरित्र- १९०२
- ७) श्रीमद्भगवद्गीता सान्वय पदबोध, सार्थ आणि सटीक – १९०२
- ८) क्षत्रियकुलावंतस छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे चरित्र- १९०७
- ९) निर्णयसागर नीतीबोधमाला सुमन १ले - १९१४
- १०) रावबहादूर एलप्पा बाळाराम - १९१४
- ११) नीतीबोधमाला सुमन २ रे - १९१६
- १२) नीतीबोधमाला सुमन ३ रे - १९१६
- १३) नीतीबोधमाला सुमन ४ थे- १९१६
- १४) तुकाराम रावजी चौधरी यांचे चरित्र- १९१८
- १५) क्षत्रियकुलावंतस छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे चरित्र- १९२०

- १६) **The Life of Shivaji Maharaj - Founder of the Maratha Empire (translated by Prof. N.S. Takakhan, M.A.) - 1921**
- १७) माधवराव रोकडे यांचे संक्षिप्त चरित्र - १९२७
- १८) क्षत्रिय कुलावंतस श्री छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे संक्षिप्त चरित्र- १९२७
- १९) श्रीमती जनाबाई रोकडे, जे. पी. यांचे संक्षिप्त चरित्र - १९२९
- २०) श्री. गोविंद जनार्धन बोरकर उर्फ श्री. गजाननस्वामी ज्योतिषी यांचे संक्षिप्त चरित्र - १९३२
- २१) श्री. गुणाजीराव धोंडबाराव घुले, जे पी. यांचे संक्षिप्त चरित्र - १९३४
- २२) विचारसंग्रह गुरुवर्य केळुस्कर ग्रंथमाला सुमन १ले - १९३४
- २३) ईसोबांच्या ग्रंथाच्या स्पष्टीकरण - १९३५
- २४) संस्कृत धातुरूप कोश (उपलब्ध नाही).
- २५) इंग्रजी मराठी कोश (उपलब्ध नाही).

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला नामसूची

- १) शिवसृष्टीचे निर्माते - सागर मोहिते
- २) कृतीशील सत्यशोधक - दिनेश पाटील
- ३) राजर्षी शाहू - दिनेश पाटील
- ४) एक 'क्रांतीपर्व' - आंबेडकर
- दिनेश पाटील
- ५) दानशूर महाराजा सयाजीराव
- डॉ. राजेंद्र मगर
- ६) दामोदर सावळाराम यंदे - राजश्री कदम
- ७) खासेराव जाधव - शिवानी घोंगडे
- ८) कृष्णराव अर्जुन केळुसकर
- सुरक्षा घोंगडे
- ९) सावित्रीबाई फुले - शिवानी घोंगडे
- १०) विठ्ठल रामजी शिंदे - पवन साठे
- ११) गंगारामभाऊ म्हस्के - दिनेश पाटील
- १२) रियासतकार गो. स. सरदेसाई
- दिनेश पाटील
- १३) योगी अरविंद घोष - डॉ. राजेंद्र मगर
- १४) महाराणी चिमणाबाई सयाजीराव
गायकवाड - सुरक्षा घोंगडे
- १५) कर्मवीर भाऊराव पाटील
- शिवानी घोंगडे
- १६) बडोद्यातील वेदोक्त - राजश्री कदम
- १७) धर्म खाते - सुरक्षा घोंगडे
- १८) हिंदू पुरोहित कायदा - देवदत्त कदम
- १९) तुलनात्मक धर्मचिंतक - देवदत्त कदम
- २०) जातविषयक चिंतन - सुरक्षा घोंगडे
- २१) इंदिरा राजेंचा क्रांतिकारक विवाह
- देवदत्त कदम
- २२) हिंदू कोड बिल - देवदत्त कदम
- २३) दुसरी जागतिक सर्वधर्मपरिषद
- डॉ. राजेंद्र मगर
- २४) सक्तीचा प्राथमिक शिक्षण कायदा
- राजश्री कदम
- २५) स्त्रीविषयक कार्य - शिवानी घोंगडे
- २६) मराठी भाषा, साहित्य व संस्कृती
- निलोफर मुजावर
- २७) संस्कृत शिक्षण - निलोफर मुजावर
- २८) धर्मानंद कोसंबी - निलोफर मुजावर
- २९) बौद्ध धर्म - सौरभ गायकवाड
- ३०) मराठी पत्रकरीता - सौरभ गायकवाड
- ३१) नानासाहेब शिंदे - देवदत्त कदम
- ३२) महात्मा गांधी - दिनेश पाटील
- ३३) श्रीधर व्यंकटेश केतकर
- सौरभ गायकवाड
- ३४) प्राच्यविद्या - सौरभ गायकवाड
- ३५) आरोग्य आणि व्यायामविषयक
कार्य - शिवानी घोंगडे
- ३६) अखिल भारतीय मराठा शिक्षण
परिषद - सत्यनारायण आरडे
- ३७) भारताचा स्वातंत्र्यलढा
- राहुल वणवे
- ३८) महाराजा सयाजीराव आणि
जगप्रवास - दिनेश पाटील
- ३९) निर्व्यसनी, चारित्र्यवान, सार्वभौम
राजा - बाबा भांड
- ४०) ललितकला - धारा भांड मालुंजकर

- ४१) राजा रवी वर्मा - धारा भांड मालुंजकर
 ४२) बालगंधर्व - धारा भांड मालुंजकर
 ४३) दादासाहेब फाळके
 - धारा भांड मालुंजकर
 ४४) बडोद्यातल्या वास्तू
 - धारा भांड मालुंजकर
 ४५) संगीत शिक्षण - धारा भांड मालुंजकर
 ४६) बडोद्याचे कलाभवन
 - सौरभ गायकवाड
 ४७) बँक ऑफ बडोदा - देवदत्त कदम
 ४८) दुष्काळ दौऱ्याच्या नोंदी
 - दिनेश पाटील
 ४९) शेतीविकास - देवदत्त कदम
 ५०) उद्योग विकास - सौरभ गायकवाड
 ५१) सहकार विकास - राहुल वणवे
 ५२) जलनियोजन (जलसंवर्धन)
 - डॉ. राजेंद्र मगर
 ५३) पूरनिवारण - डॉ. राजेंद्र मगर
 ५४) सत्यशोधक धामणस्कर
 - सत्यनारायण आरडे
 ५५) बडोद्याचा लक्ष्मीविलास पॅलेस
 - पवन साठे
 ५६) लोकपाळ राजा सयाजीराव : चरित्र
 - बाबा भांड
 ५७) यशवंतराव चव्हाण - दिनेश पाटील
 ५८) धर्म विचार - बाबा भांड
 ५९) राजाराम शास्त्री भागवत - बाबा भांड
 ६०) छत्रपती शाहू - बाबा भांड
 ६१) महाराजा सयाजीराव 'प्रजासत्ताक'
 राजा - अनिल वकटे
 ६२) महात्मा फुले, मामा परमानंद आणि
 सायाजीरावांना पत्रे - मामा परमानंद
 ६३) बहुजनांच्या शिक्षणासाठी मदत
 - बाबा भांड
 ६४) आरक्षण : सयाजीरावांचे आणि
 शाहुंचे - दिनेश पाटील
 ६५) दानशूर महाराजा सयाजीराव आणि
 जमशेटजी टाटा - डॉ. राजेंद्र मगर

आपणास वरील पैकी काही ई-बुक हवे असल्यास संपर्क करावा

बाबा भांड - ९८८१७४५६०४, दिनेश पाटील - ९६२३८५८१०४,

डॉ. राजेंद्र मगर - ९४२०३७८८५०, धारा भांड मालुंजकर - ९८८१७४५६०८

महेश मोधे - ८७८८२०८९९०

महाराजा सयाजीराव प्रकाशित साहित्य :

□ महाराष्ट्र शासन : २५ खंडातील ६२ ग्रंथ = २६६४२ पृष्ठे
मराठी :

- भाषण संग्रह : २ ग्रंथ
- पत्रसंग्रह : ३ ग्रंथ
- गौरवगाथा : १ ग्रंथ
- सयाजीराव लेखन : २ ग्रंथ
- सुप्रशासन : २ ग्रंथ
- जगप्रवास : ३ ग्रंथ
- शिक्षण सुधारणा : १ ग्रंथ
- आठवणी व लेख : ३ ग्रंथ
- सयाजीराव चरित्रे : ५ ग्रंथ
- सुधारणा : १० ग्रंथ = एकूण ३२ ग्रंथ

English

- Speeches & Addresses : 2 Books
- Letters : 4 Books
- Writings of Sayajirao : 2 Books
- Administration : 1 Books
- World Tour Reports : 3 Books
- Education Reforms : 3 Books
- Biographies : 5 Books
- Total English Books : 20

हिन्दी :

- सयाजीराव का लेखन : १
- स्वतंत्र्य युद्ध के समर्थक : १
- सयाजीराव जीवनी : २
- भाषण संग्रह : २
- पत्र संग्रह : ३
- गौरवगाथा : १ = १० ग्रंथ

साहित्य संस्कृती मंडळ आणि अकादमी : ५ ग्रंथ

● महाराजा सयाजीराव ट्रस्ट : ३० ग्रंथ

● साकेत प्रकाशन प्रा. लि. औरंगाबाद

कथा, कादंबरी, चरित्र, इतिहास, बोधकथा, किशोर कादंबरी, फुले, आंबेडकर,
लिखित - संपादित १३ ग्रंथ

● महाराष्ट्र शासन प्रकाशित ग्रंथ शासकीय ग्रंथ गार आणि अधिकृत विक्रेते साकेत प्रकाशन
यांचेकडे उपलब्ध.

● सयाजीराव ट्रस्ट, शासन व साकेत प्रकाशनाची महाराजा सयाजीरावांची वरील ग्रंथ
उपलब्ध :

साकेत प्रकाशन प्रा. लि., ११५ महात्मा गांधीनगर, औरंगाबाद ४३१००५

मो. : ९८८१७४५६०५, ९८८१७४५६०४

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला निर्मितीमागील भूमिका

महाराजा सयाजीराव गायकवाड हे फक्त आधुनिक भारतातील सगळ्यात प्रागतिक राजे होते असे नाही तर भारतासारख्या बहुसांस्कृतिक देशाचे 'बौद्धिक नेतृत्व'च ते करत होते. धर्म, जात, तत्त्वज्ञान, शिक्षण, दातृत्व, संशोधन, शेती, उद्योग, आरोग्य, क्रीडा, साहित्य, संस्कृती, ललित कला, प्राच्यविद्या, पुरातत्त्व, आंतरराष्ट्रीय संबंध, स्वातंत्र्यलढा इ. मानवी समाजाच्या सर्व अंगांना कवेत घेणाऱ्या क्षेत्रात त्यांनी निर्माण केलेले मानदंड आजही भारतासाठी आदर्श आहेत. त्यामुळे ते आधुनिक भारताचे निर्माते आणि म्हणूनच खरेखुरे 'महानायक' सुद्धा आहेत.

महापुरुषांचे चिंतन हे फक्त इतिहासाच्या स्वप्नरंजनासाठी किंवा इतिहासाचा पोकळ अभिमान बाळगण्यासाठी करायचे नसते. आपल्या समकालीन जगण्यातील समस्यांची उत्तरे शोधण्यासाठी, आपला जीवनसंघर्ष सकारात्मक करण्यासाठी सुद्धा या महापुरुषांचे पुनर्वाचन आवश्यक असते. इतिहास जितका वस्तुनिष्ठपणे आपण वर्तमानाशी जोडू तितका आपल्या समाजाचा भविष्यवेध आपल्याला अचूकपणे घेता येईल.

महाराजा सयाजीरावांचा 'उदोउदो' करण्यासाठी महाराजा सयाजीराव ज्ञानमालेची निर्मिती केलेली नाही. आजच्या आपल्या धार्मिक आणि जातीय संघर्षावर, शेती-उद्योगातील संकटांवर मात करण्यासाठी तसेच समाज म्हणून आपल्यातील 'विसंवाद' कमी करून 'सुसंवाद' वाढवण्याच्या व्यापक भूमिकेतून ही महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला आकाराला आली. या निमित्ताने आपला 'जोडून' वाचण्याची आणि त्यातून संवादाचे पूल उभारण्याची प्रेरणा सर्वांना मिळेल एवढे मात्र नक्की.

पहिल्या टप्प्यात साठ ई-बुक झाले आहेत.

बाबा भांड

सचिव

दिनेश पाटील

संपादक

महाराजा सयाजीराव ज्ञानमाला

महाराजा सयाजीराव गायकवाड संशोधन व प्रशिक्षण संस्था

११५, म. गांधीनगर, स्टेशन रोड,

औरंगाबाद - ४३१ ००५

मो. - ९८८१७४५६०४

ई-मेल : sayajiraogsps@gmail.com